

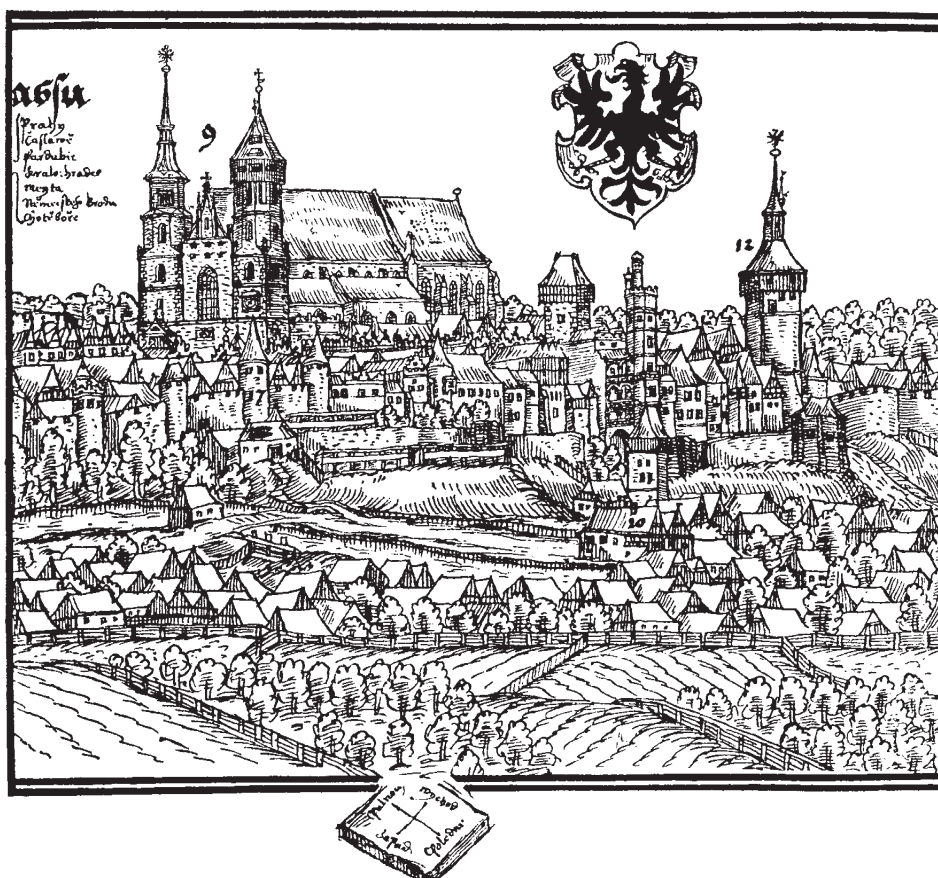
KE STAVEBNÍMU VÝVOJI KOSTELA NANEBEVZETÍ PANNY MARIE V CHRUDIMI

VLADISLAV RAZÍM - MARTIN JEŽEK

ÚVOD

Chrudimský kostel Nanebevzetí P. Marie patří k těm středověkým chrámům, které byly ve třetí čtvrtině 19. století podrobeny rozsáhlé sanaci, spojené i přes varující hlasy se značnými novogotickými úpravami.¹⁾ Sanační akce, prováděná v letech 1857 - 1876 pod vedením F. Schmoranze,²⁾ zabránila rychlému postupu statických narušení a zároveň vtiskla městské dominantě tvář pro příští staletí. Realizace stavebních prací a nálezy, k nimž při nich došlo, vyvolaly první vlnu zájmu o stavební vývoj budovy, doprovázenou ovšem aplikací dobových názorů na dějiny středověké Chrudimi.³⁾

V průběhu 20. století nebyla stavební historie kostela věnována velká pozornost.⁴⁾ Tendenční výklad názorů z 19. století a nekritické zacházení s písemnými i hmotnými prameny vyvrcholily v závěru 20. století konstrukcí o existenci hradu kastelové dispozice v Chrudimi 13. a 14. století.⁵⁾ Podle ní měl být stávající chrám ve 14. století vybudován přímo v areálu raně gotického hradu, z něhož se prý dochovaly nečetné relikty. Polygonální závěr presbytáře kostela údajně využil závěru hradní kaple a také některé další části chrámového půdorysu měly být ovlivněny situací zástavby hradu. Důležitou roli při prezentaci uvedené hy-

Obr. 1: Chrudim, veduta města od Jana Willenberga, kolem roku 1600 (výřez). Kostel Nanebevzetí P. Marie znázorněn v pohledu od jihozápadu. V popředí úsek městského opevnění s pravidelně rozmístěnými věžemi hlavní hradby, upravo tzv. Žižkova věž a věž zv. Hláška, situovaná patrně při vnitřní Horní bráně městského opevnění (označena č. 12).

potézy hrály i odkazy na charakteristické, zčásti anomální rysy kostelní stavby a jejího půdorysu. Ty však byly interpretovány se zřejmou účelovostí, bez snahy o hlubší analýzu, která by prověřila jejich skutečný význam.⁶⁾ Pokud o stavební rozbor kostela byl nahrazen pouze opakovaným,

1) K. V. Zap, Promemoria o starožitnostech Chrudimských, Památky archaeologické a místopisné I, 1854, s. 46.

2) Srov. zejm.: F. Schmoranz, Die Fortsetzung der Restaurationsbauten an der Decanatskirche zu Maria Himmelfahrt in Chrudim, Mitteilungen der k. k. Central-Commission X, 1865, LXXVI - LXXVII; *tjž.* Zprávy o započaté obnovovací stavbě děkanského chrámu S. Salvátora či Nanebevzetí Panny Marie v Chrudimi, Posel z východních Čech I, 1873, č. 14, s. 2 - 3.

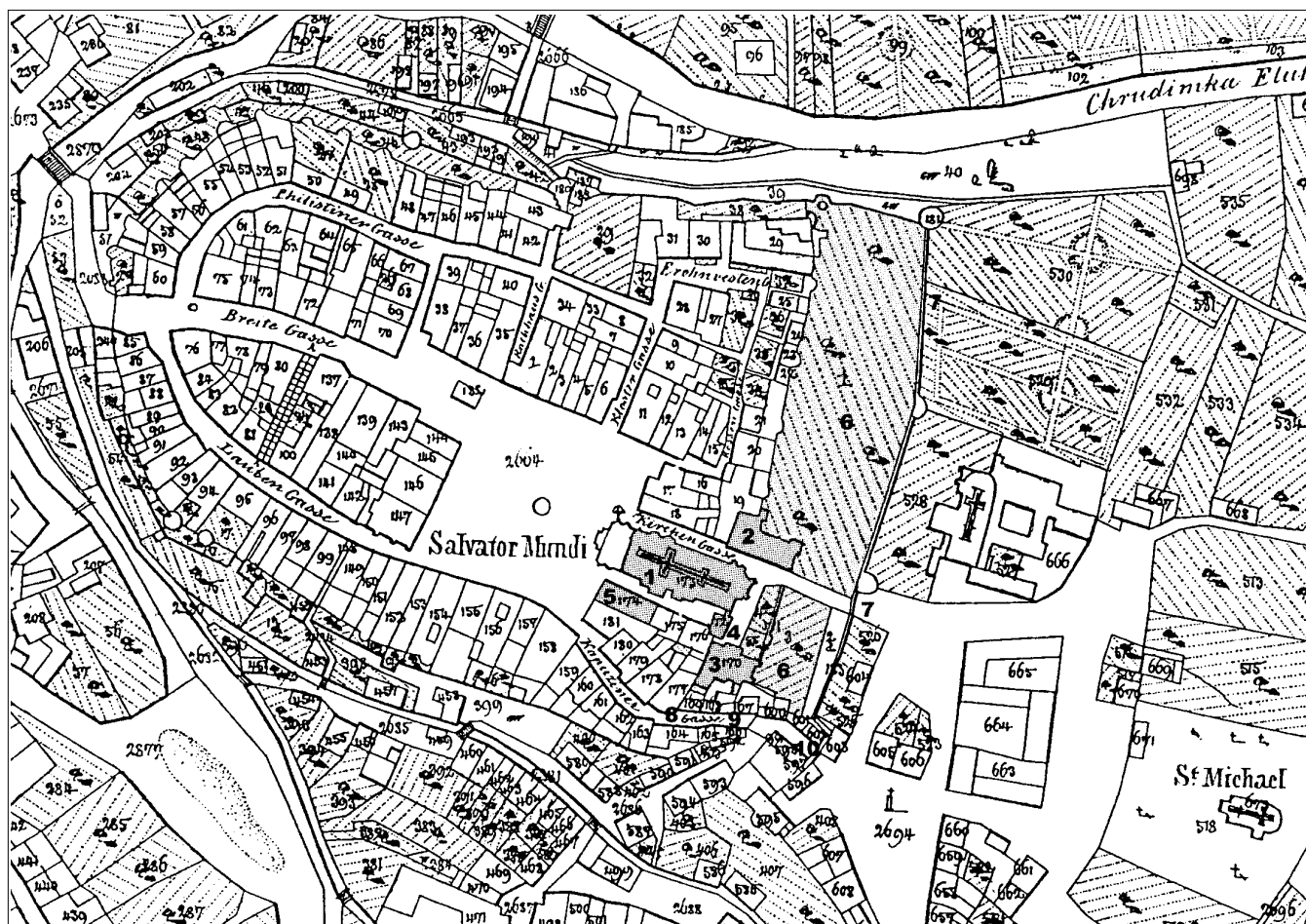
3) M. Lüssner, Archaeologické zprávy z Chrudimi za r. 1859, Památky archaeologické a místopisné IV, 1860, s. 89-90; F. Schmoranz, Děkaný chrám v Chrudimi, Posel z východních Čech VI, 1877, č. 7, s. 1 - 2, č. 8, s. 1 - 2, č. 9, s. 1.

4) Srov. zejm.: K. Chytil, Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese chrudimském, Praha 1900, s. 38 - 68; V. Mencl, Východočeské kostely z doby kolem roku 1400, Umění XIV, 1942 - 1943, s. 361 - 363; *tjž.* Česká architektura doby lucemburské, Praha 1948,

s. 158 - 159; D. Libal, Gotická architektura v Čechách a na Moravě, Praha 1948, s. 73; D. Libal, J. Macháček, Chrudim, stavebně historický průzkum města I, SÚRPMO Praha 1970, nestr. rkp.; E. Poche a kol., Umělecké památky Čech I, Praha 1977, s. 540 - 542; J. Sommer, J. Varhaník, Tři neznámé gotické opěrné systémy v Čechách, Umění XXXIV, 1986, s. 558-560. Nejnověji se kostelem zabývá K. Benešová in: Katalog výstavy „10 století architektury“, díl 2. Architektura gotická, Praha 2001, s. 234.

5) T. Durdík, J. Frolík, Ke stavební podobě a dispozici městského hradu v Chrudimi, Archaeologia historica 6, 1981, s. 107 - 115; z novějších: T. Durdík, Hradby kastelového typu 13. století ve střední Evropě, Praha 1998, s. 210 - 218; *tjž.* Ilustrovaná encyklopedie českých hradů, Praha 1999, s. 216 - 217; srov. J. Frolík, J. Sigl, Chrudim v pravěku a středověku. Obrazy každodenního života, Chrudim 1998, s. 34 - 35.

6) Srov. M. Ježek, Kastel východočeského typu? A další otázky ze středověké Chrudimi, Archeologické rozhledy 51, 1999, s. 833-871.

Obr. 2: Chrudim, plán města na tzv. císařském otisku mapy stabilního katastru z roku 1839, zvýrazněny objekty zmiňované v textu. Kostel Nanebevzetí P. Marie ve východní frontě náměstí (1), po stranách kněžiště staré děkanství, čp. 56 (2), tzv. stará škola, čp. 57 (3) a tzv. Žižkova věž (4). Jižně od kostela dům čp. 60 (5). Severně od kněžiště kostela a děkanství probíhá hlavní hradba městského opevnění s půlkruhovými věžemi, před ní šrafovaná plocha někdejšího příkopu (6), který přetínal šíji městské ostrožny. Nad jeho vnější hranou val s pozdně gotickou hradbou, kterou provázely oblé bašty (7). V zakřivené Břetislavově ulici (Kapuziner Gasse) byla ve středověku umístěna soustava Horní brány (8 - vnitřní, 9 - střední, 10 - vnější brána).

ale blíže nespecifikovaným konstatováním komolících výsledků Schmoranzovy regotizace, které údajně bližší poznání vývoje chrámu znemožňují.⁷⁾

Při kritice postupů použitých při formulování představy o chrudimském kastelu byl připomenut jeden z největších dluhů v poznávání středověké Chrudimi, jímž je právě podrobnější stavební průzkum kostela Nanebevzetí P. Marie.⁸⁾ Brzy na to se stal podnětem k průzkumu chrámu stavebně historický průzkum městského opevnění.⁹⁾ V jeho rámci bylo nutné řešit zejména otázky vztahu fortifikace k chrámovému presbytáři, který byl s městskými hradbami v kontaktu. V následujícím textu předkládáme hlavní poznatky z průzkumu a jeho následného prohloubení, jež se vztahují ke středověkému vývoji kostela a jeho nejbližšího okolí.¹⁰⁾

7) T. Durdík, J. Frolík, cit. pozn. 5, s. 108; T. Durdík, Hradý..., cit. v pozn. 5, s. 214.

8) M. Ježek, cit. v pozn. 6, s. 845.

9) V. Razím, P. Zahradník, Chrudim, městské opevnění, stavebně historický průzkum, 2000, rkp. (uložen na MÚ Chrudim).

10) Narozdíl od městského opevnění (srov. pozn. 9) nemohla být součástí průzkumu kostela vyčerpávající archivní rešerše. Použité prameny a literaturu citujeme průběžně v poznámkách. Z úsporných důvodů omezuje popisnou část textu zejména tam, kde není nezbytná pro nástin stavebního vývoje kostela a kde ji zastupují komentované obrazové přílohy. Poděkování za svolení k publikaci Jelínkova vyobrazení (obr. 30) náleží pracovníkům muzea v Chrudimi. Za vzácnou trpělivost a laskavou pomoc při průzkumu chrámu děkujeme T. Pavlíkovi a arciděkanu J. Smolovi. Za konzultace při závěrečné redakci textu děkujeme J. Sommerovi.

SITUACE KOSTELA

Královské město Chrudim bylo ve druhé či třetí čtvrtině 13. století založeno přímo v prostoru raně středověkého hradu, významného centra přemyslovské správy východních Čech.¹¹⁾ Leží na ostrožně, jejíž temeno, klesající od šíje k opyši, má výměru necelých 6 ha. Nevelkému areálu města odpovídá jednoduchá uliční síť, jejíž kostru tvoří zhruba čtvercové náměstí a tři ulice, sbíhající se u západní, Dolní brány. Východní brána, zvaná Horní, uzavírala východní konec nápadně zakřivené ulice, ústící v jihovýchodním koutě náměstí. Tato ulice sledovala vrstevnici svahu, jehož horní hrana se nachází v jižním sousedství kostela (obr. 1, 2). Arciděkanství kostel Nanebevzetí P. Marie zaujímá v rámci městského urbanismu pozoruhodnou polohu, neboť stojí svým západním průčelím přímo ve východní frontě náměstí.¹²⁾

Stavebně historický průzkum a několik archeologických výzkumů v nedávné době prokázaly, že hlavní hradební zeď vrcholně středověkého městského opevnění byla vystavěna přímo na valu, vzniklém destrukcí hradištní fortifikace, obíhající hranu ostrožny a pouze na východě předělující napříč

11) K otázce doby vzniku právního města viz M. Ježek, cit. v pozn. 6, s. 841 - 842.

12) Viz M. Ježek, Archeologia na rynku malego miasta w Czechach, in: Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta (Wrocław Antiqua 2), Wrocław 2000, s. 27 - 30.

Obr. 3: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Půdorys v úrovni zesílených spodních částí opěráků závěru kněžiště.

A - podle F. Schmoranze, 1856, stav před rekonstrukcí (Státní okresní archiv Chrudim),

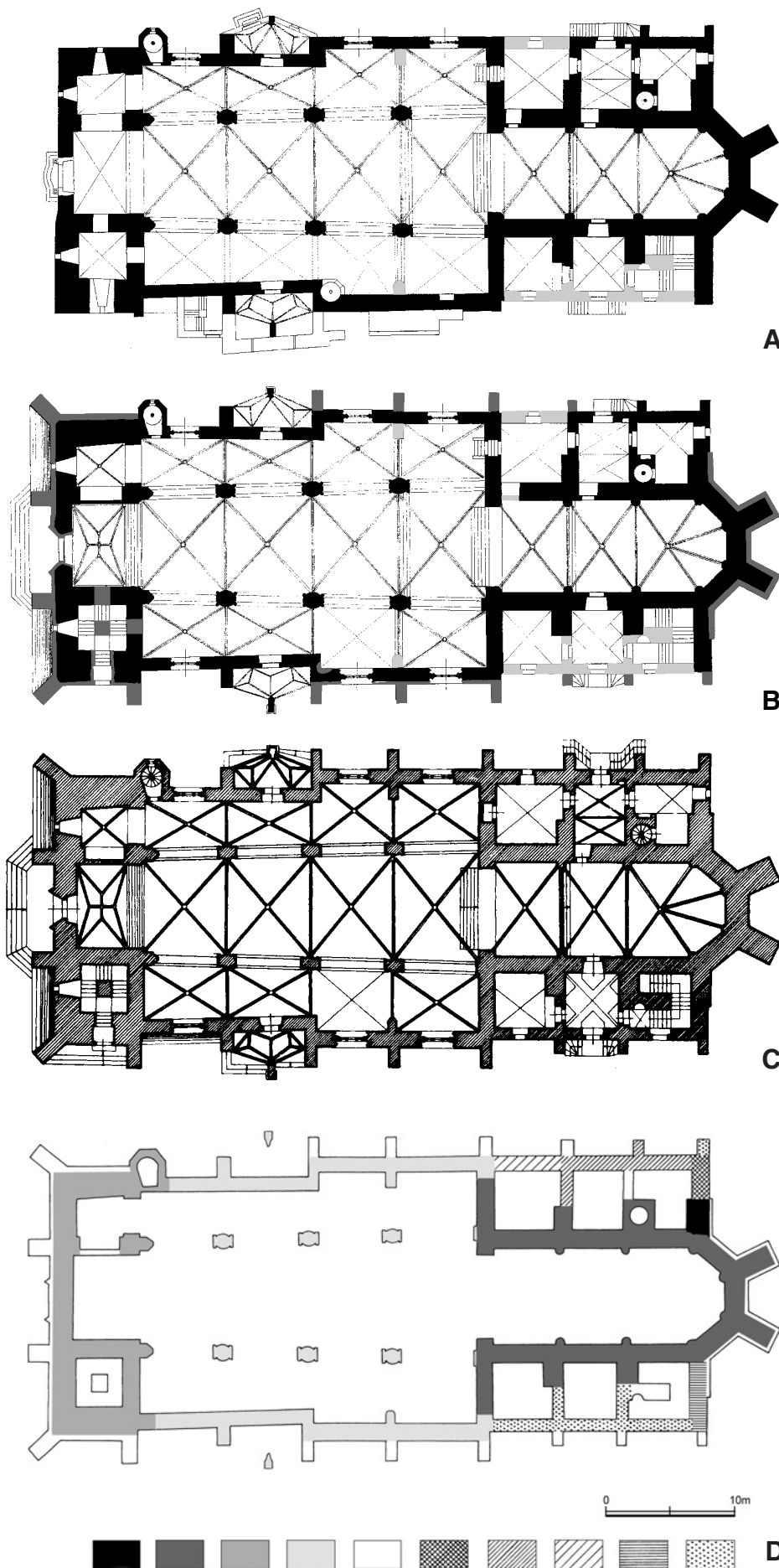
B - podle F. Schmoranze, 1856, s navrženými úpravami v rámci rekonstrukce (tmavě šedá) (ibid.),

C - podle E. Poche a kol. (cit. v pozn. 4),
D - zjednodušené půdorysné schéma s návrhem středověkých stavebních fází (V. Razím, M. Ježek).

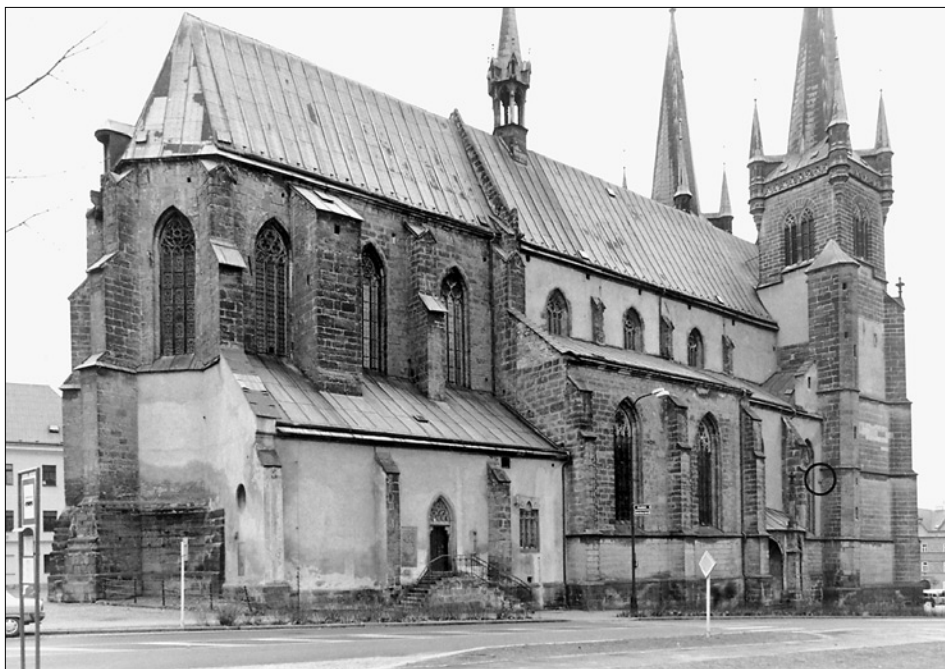
Černě - předpokládaný fragment hlavní hradby městského opevnění. Křížkované - pokračování zdiva hlavní hradby nebo mladší zdivo. Tmavě šedá - kněžiště. Středně šedá - západní část kostela s věžemi. Světle šedá - trojlodí. Husté šrafy - středověká sakristie. Vodorovné šrafy - zeď k tzv. Žižkově věži. Řídké šrafy - prostora vedle sakristie. Tečkované - hypotetické středověké zdi. Bíle - novodobé konstrukce (toto schéma nemůže postihnout všechny detaily, zejména rozsah plent kněžiště, úpravy opěráků, sokly atd.; vyznačeny jsou také dveřní a okenní otvory).

širokou šíjí.¹³⁾ Právě východní část 2 m silné hlavní hradby úzce souvisí se stavebním vývojem kostela. Její průběh je zde spolehlivě doložen mezi severovýchodním nárožím města a zaniklým domem čp. 56 (staré děkanství), který stál severně od kostelního kněžiště (obr. 2). Lokalizace hradby mezi jižní stranou kněžiště a jihovýchodním nárožím města je poněkud komplikovanější a podrobněji se jí budeme zabývat níže. Již na tomto místě však uvedme, že její linii lze jižně od kostela vést v podstatě jako plynulou, přímou pokračování hradby severně od něj. Hradbu provázal systém pravidelně řazených půlkruhových věží, jejichž relativně malý půdorys byl na vnitřní straně patrně uzavřený. Na východní straně města jsou tyto věže doloženy v úseku severně od čp. 56 (obr. 2).

Rozbor písemných a dalších pramenů, stejně jako níže prezentovaný stavební průzkum, nasvědčují tomu, že kněžiště chrámu prostupovalo hlavní

13) J. Frolík, J. Sigl, Mladohradištní valové opevnění v Chrudimi, *Archeologie ve středních Čechách* 3, 1999, s. 443-464; též, cit. v pozn. 5, s. 23 až 25; V. Razím, P. Zahradník, cit. v pozn. 9, s. 87; M. Ježek, K vývoji východní části opevnění Chrudimi, *Archeologické rozhledy* 52, 2000, s. 532 až 533.

Obr. 4: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Celkový pohled od severovýchodu. V kroužku fragment započaté, ale nerealizované korunní římsy severní lodě (všechny snímky V. Razím, 1997 - 2000).

hradbu městského opevnění, a to tím způsobem, že tři strany jeho polygonálního závěru symetricky vyčnívaly do předpolí.¹⁴⁾ Skutečnost, že kněžiště, a zejména jeho závěr byly původně vybudovány na poměrně výrazné terénní vyvýšenině starého valu, je důležitá jak pro správnou interpretaci řady jinak stěží vysvětlitelných detailů stavby, tak také pro pochopení širších urbanistických vztahů této části města.

K závěru, že kněžiště bylo původně založeno na valu, dospěl již F. Schmoranz, když v průběhu rekonstrukce kostela provedl výkopy na řadě míst k základům zdi zvenku i uvnitř.¹⁵⁾ V jeho době ještě stála asi 3 m vysoká, mohutná masa valu severně od děkanství a zbytky tohoto útvaru byly zaznamenány také v okolí tzv. Žižkovy věže a kostelníkovy domku čp. 58 jižně od kněžiště.¹⁶⁾ Někdejší existence valu v blízkém severním sousedství presbytáře je prokázána rovněž archeologickými výzkumy a fotografickou dokumentací z 19. století. Podlaha v závěru kostela dnes leží přibližně o 1,25 m výš (279,90 m n. m.) než v okolním exteriéru.

Pokud jde o archeologii, snaha o poznání terénního reliéfu v nejbližším okolí presbytáře naráží na opakovaně chybně vyvedená záznamy nálezové situace, jak horizontální, tak vertikální. Zatímco situace sledovaných výkopů jsou zaznamenány do zkráceného půdorysu města,¹⁷⁾ sklon řezu dokumentovaného severně od presbytáře je na publikované kresbě z reálných přibližně 4,5° snižen na 1,2°.¹⁸⁾ Tím je, navíc s doplněním chybné nivelety, ztěžena možnost zjištění skutečné nadmořské výšky kresebně znázorněných objektů. Pokus o rekonstrukci někdejšího sta-

vu tak nevyhnutelně vychází z odhadu skutečné polohy odkrytých situací. Konfrontací reálné situace s nákresem J. Frolíka a J. Sigla¹⁹⁾ lze odhadnout úroveň nejvyššího archeologicky zachyceného bodu odkrytého valu ve vzdálenosti 10 - 12 m severně od kostela na přibližně 271,20 m n. m. Horní partie valu nebyla v místech výkopu dochována a korunu odkrytého terénního útvaru zde tvořila plošina, dokumentovaná v délce přibližně 9 m. Výška valu, o němž se kromě Schmoranze zmiňují i další autoři, a strmost jeho svahu je patrná na fotografiích z konce 19. století, které zaznamenaly tehdy ještě dochovanou městskou hradbu asi 25 m severně od kostela (srov. obr. 28). Ze snímků lze soudit, že vrchol valu dosahoval ještě v době je-

jich zhotovení téměř do úrovně koruny vysokého kvádrového trnože závěru kostela, která se nachází ve výšce kolem 275,50 m n. m.

PRŮZKUM KOSTELA

Kostel Nanebevzetí P. Marie byl vystaven v terénu, který i bez ohledu na zmíněný val značně stoupal východním směrem. Ještě dnes, po rozsáhlých terénních úpravách, činí rozdíl mezi patou západního průčelí a závěru kněžiště v exteriéru více než 3 m. Výrazným stupňovitým stoupáním se vyznačuje také interiér kostela, přičemž největší skok probíhá v linii triumfálního oblouku.

Trojlodní bazilika má dvě západní hranolové věže a protáhlý presbytář s pětibokým závěrem. Obě strany kněžiště jsou provázeny přístavky a ke středům bočních lodí, které se ve východní polovině skokem rozšiřují, přiléhají navzájem téměř identické otevřené předsíně. Hlavní loď se směrem k východu mírně rozšiřuje. Také západní části zdi bočních lodí nejsou zcela souběžné, ale naopak se směrem k východu mírně sbíhají (obr. 3, 4). Význam těchto anomálií však nelze přeceňovat, neboť jsou ve skutečnosti poněkud méně výrazné než na plánech pořízených F. Schmoranzem (obr. 3 A). Rozdíl mezi šířkou hlavní lodě na východním a na západním konci činí při její délce 28 m maximálně 0,8 m a rozdíl mezi šířkou celého trojlodí při věžích a uprostřed, před oboustranným půdorysným rozšířením, sotva 0,5 m. Mezilodní arkády nestojí jako obvykle na společné přímce s bočními zdmi presbytáře, ale mají nápadně větší rozchod, přičemž jejich vzdálenost od triumfálního oblouku není zcela shodná (rozdíl kolem 0,3 m).²⁰⁾

19) Tamtéž, obr. 2.

20) Plány kostela jsou v literatuře většinou provázeny chybným měřítkem (např. E. Poche a kol., cit. v pozn. 4, J. Sommer, J. Varhaník, cit. v pozn. 4), nejspíše v důsledku přebírání nesprávných měřítek dodatečně vložených k Schmoranzovým plánům. Sbírká Schmoranzových plánů pořízených před rekonstrukcí je uložena ve Státním okresním archivu Chrudim (srov. obr. 3).

14) K rekonstrukci průběhu hradby severně od kostela viz M. Ježek, cit. v pozn. 6, s. 856 - 858; *tjž.*, cit. v pozn. 13; V. Razím, P. Zahradník, cit. v pozn. 9, s. 87 - 88 aj.

15) F. Schmoranz, cit. v pozn. 3; M. Lüssner, cit. v pozn. 3.

16) M. Lüssner, cit. v pozn. 3, s. 89 - 90; viz též: K. V. Adánek, Chrudim Antiqua, Vlastivědný sborník východočeský 1, 1922, s. 46, 49.

17) J. Frolík, J. Sigl, New facts on the settlement on the central hilltop of the town of Chrudim. Rescue survey of 1982-1984, Památky archeologické 85, 1994, Fig. 1 - 5.

18) J. Frolík, J. Sigl, cit. v pozn. 13, obr. 2.

Obr. 5: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Presbytář v pohledu od jiho-východu. Dobře je patrna skladba východní zdi jižního přístavku presbytie a Schmoranzem mohutně zesílený sokl závěru.

Kněžiště se skládá ze dvou příčně obdélných polí s křížovými klenbami a pětibokého závěru s klenbou paprscitou. Nápadnými zvláštnostmi půdorysu závěrového pole jsou relativně dlouhé boční strany, shodné s navazujícími travé kněžiště, a opěráky na severu a jihu, které nemají obvyklý diagonální směr (obr. 3). V severovýchodní stěně závěru je umístěn sanktuář, jehož parapet leží 2,92 m nad dnešní podlahou (obr. 6). Jeho poloha napovídá, že původně měl závěr kněžiště podlahu minimálně o 1 m výš (tedy ca 274,0 až 274,5 m n. m.; srov. též níže zmíněnou situaci vstupu do schodištové věžice) než dnes. Stěny interiéru kněžiště jsou v celé výši členěny vertikálami svazkových přípor, které se bez prostřednictví hlavic rozbíhají do jednotlivých hruškových žebér křížících se v terčových svornících. Klenební přípory s jedinou výjimkou vyrůstají z polygonálních soklů, které jsou nápadně vysoké. Také podoba a výška těchto soklů nasvědčuje podstatnému snížení podlahy v závěru, jež v menší míře provedl naposledy F. Schmoranz.²¹⁾ Dominantní vertikality architektonického členění interiéru kněžiště oslabují pouze vodorovné římsy, vložené mezi jednotlivé přípory v úrovni okenních bankálů. Pod třemi okny závěru probíhají tyto římsy o 1,7 m výš, vrcholy lomených

21) Druhotnému výraznému snížení podlahy v závěru kněžiště odpovídá také podoba spodní části jeho východní stěny (za oltářem). Ve výšce 170 cm nad dnešní podlahou zde probíhá půdorysně šikmý ústupek líc zdi, který nejspíše vznikl v důsledku úprav obnažené partie základového zdiva.

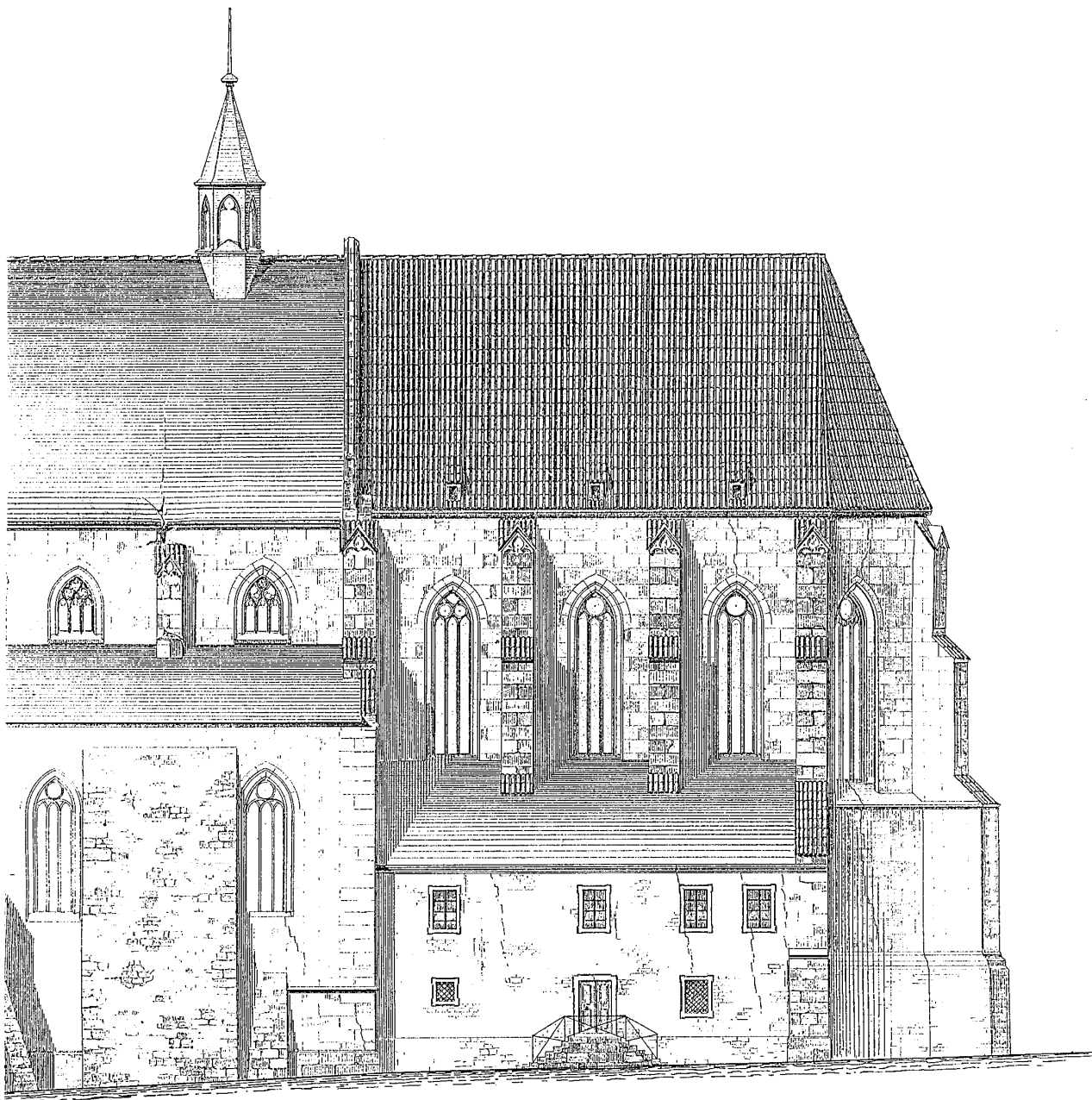
Obr. 6: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Pohled do závěru presbytáře se dvěma úrovněmi podokenních říms a zazdívkami spodních částí oken. Vlevo za oltářem částečně vyčnívá ostění vysoko položeného sanktuáře.

oken však dosahují neměnné úrovně. Půdorysně nevýrazný triumfální oblouk je na straně presbyteria bez vlastní profilace. Schmoranzovým dílem jsou dva boční portálky kněžiště, které měly své barokní předchůdce (obr. 3).²²⁾

Z exteriéru kněžiště lze dnes celistvě vnímat pouze tři strany závěru, neboť boční průčelí jsou v dolní partii zakryta přístavky. Spodní část zdiva tří stěn závěru je tvořena mohutným, 4 m vysokým stupňovitým trnožem z pískovcových kvádrů, který plynule probíhá také přes opěráky. Podle Schmoranzových plánů zde byl před rekonstrukcí pouze obvyklý sokl s neodstupněnými stěnami, který probíhal jen přes dva východní opěráky, ale nepřecházel na sousední pilíře, pozoruhodně svým severojižním směrem (obr. 5, 7, 8, 9).²³⁾ Uvedená abnormální výška soklu nasvědčuje druhotnému snížení terénu kolem závěru presbyteria. Vlastní opěráky jsou v celé výšce vystavěny převážně z tesaných kvádrů, jen blíže ke stěnám závěru se místy uplatňuje rov-

22) Na zmíněných Schmoranzových plánech lze zaznamenat řadu chyb, jejichž úplný výčet však nemůže být obsahem tohoto příspěvku. V následujícím textu se zmiňujeme pouze o některých z nich. V rámci nejnutnějšího popisu stavebních detailů nevěnujeme bližší pozornost obrazům okenních kružeb, jejichž autenticitu je třeba po rekonstrukci 19. století posuzovat s velkou opatrností. Stojí za zmínku, že kněžiště podle všech známek nemělo samostatný vchod z exteriéru, jako např. u kostela sv. Jiljí v Nymburku.

23) Tento středověký sokl s členitě profilovanou korunou se pod Schmoranzovým trnožem dochoval. K podobě soklu závěru kněžiště před Schmoranzovou rekonstrukcí srov. zejména obr. 7 a M. Ježek, cit. v pozn. 6, s. 846, 847, 849.

Obr. 7: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Pohled na jižní průčelí presbytáře na zaměření F. Schmoranze z doby před rekonstrukcí (1856). Srov. tvar soklu závěru a opěrák na nároží přístavku, který byl vystavěn na místě zbořené zdi s branou (Státní okresní archiv Chrudim).

něž lomový kámen. Tato jednoduchá charakteristika se ovšem nevztahuje na dva zmíněné severojižní opěráky, k nimž se vrátíme později, při rozboru přístavků. Všechny opěráky presbyteria bez výjimky jsou v horní polovině dvakrát odstupněné a vrcholí prúnkem pultové a sedlové stříšky, jejíž štítek byl zdoben lichým trojlistem.²⁴⁾ Tři stěny závěru jsou mezi soklem a parapety oken sestaveny z omítnutého lomového zdiva a asi o 20 - 25 cm předstupují před vyšší partii průčelí, vyzděné shodně s opěráky z pečlivě opracovaných kvádrů (obr. 4, 5). Konstruktivní vztah lomových liců závěru k opěrákům a výše provedenému kvádrovému zdivu sice nelze kvůli omítkám přímo posoudit, zjevně však jde o původní řešení. Nasvědčuje tomu míra před-

sazení koruny středověkého soklu a zejména poloha průběžné bankálové římsy tří oken závěru, jež nepřerušeně přechází přes všechny čtyři sousedící opěráky (s výjimkou západních stran u severojižních opěráků; srov. dále). Úroveň těchto říms je o 85 cm vyš než u analogických říms interiéru,²⁵⁾ takže při pohledu z interiéru kněžiště jsou tři okna závěru v dolní části zaslepená (srov. obr. 5, 6, 7).²⁶⁾

Celý severní bok presbytáře - včetně příslušné strany závěrového pole - je v dolní polovině zakryt blokem přístavku, rozděleným uvnitř na tři zhruba stejně velké místnosti s omítnutými stěnami. Prostřední z nich je zaklenuta dvěma poli gotické křížové klenby s hruškovými žebry, která se kříží v prázdných svornících (opakujících narozdíl od kně-

24) Na Schmoranzových plánech je tento motiv vyznačen také na opěrácích hlavní lodi (srov. obr. 7), podle našeho názoru však nejspíše mylně. Podobný lichý trojlist se uplatňuje také ve vimperku sanktuáře.

25) Na Schmoranzově zaměření podélného řezu kostela je vzájemný vztah těchto říms zaznamenán chybně.

26) I tento pozoruhodný detail je Schmoranzovým zaměřením opomenut.

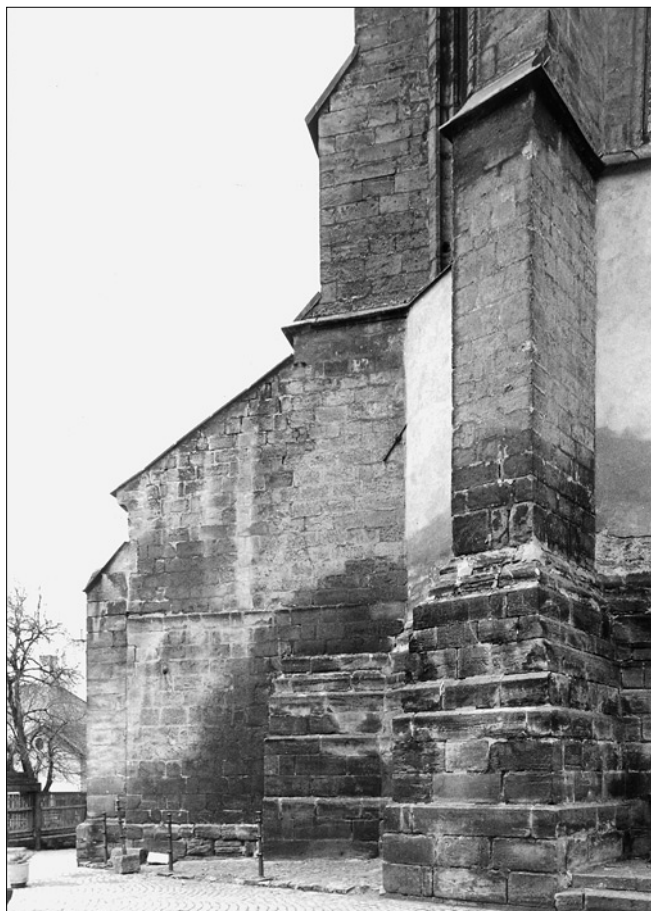

Obr. 8: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Nároží jižního přístavku kněžiště v pohledu od jihu (srov. obr. 7). V popředí opěrák ze Schmoranzovy rekonstrukce, vlevo od něj sokl se stopou návaznosti staršího opěráku (označena šipkou). Mocnost východní zdi přístavku naznačuje také podoba jeho okapní římsy.

žiště profilaci žeber) a poměrně vysoko nad podlahou přechází do stěn jen prostým podseknutím. Západní prostora (dnešní sakristie) je uzavřena renesanční či barokní valenou klenbou s párem styčných trojbokých výsečí. Východní prostora (tzv. stříbrná komora) je završena znatelně nižší klenbou stejného typu, reagující na složitější půdorys prostoru (obr. 3). Exteriér přístavku je na informace skoupý. Na omítnutý opěrák (obnažené kvádry jsou až nad střechou) plynule navazuje východní stěna přístavku, prolomená kruhovým oknem s novodobou kružbou. Stěna je souvisle omítnuta, s výjimkou nízkého kvádřového soklu, který podle Schmoranzova zaměření pokračoval i na opěrák. Stavební materiál této východní zdi přístavku neznáme, podle jejího omítnutí však soudíme na lomový kámen, i když podle postupně opadávající svrchní vrstvy omítky není vyloučeno jeho pečlivější opracování.²⁷⁾ Sokl se uplatňuje také na severním průčelí přístavku, které je rovněž (kromě soklu) omítnuté. Nejasné je zde relativní stáří dvou opěráků, stojících již před Schmoranzovou rekonstrukcí, při níž byla naopak odstraněna barokní ostění vstupu a okna (obr. 3, 4). Opěrák bližší vstupu je podle svého vzhledu pravděpodobně středověký.

Půdorys východní místnosti (tzv. stříbrné komory) je členitý v důsledku jejího přisazení k hranolové schodišťové věžici, která plní funkci opěráku presbytáře. Zdivo věži-

27) S pečlivěji opracovaným lomovým kamenem se setkáváme rovněž zejména na obnažených částech jižní lodě.

Obr. 9: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Detailní pohled na část závěru kněžiště a východní stěnu jeho jižního přístavku (srov. obr. 5). Dobře je patrná struktura stěny vybudované z kvádrů, s plynulou návazností na opěrák, její sokl a nároží s malým opěrákem ze Schmoranzovy rekonstrukce.

ce je původní součástí kněžiště. Práh vstupu do šnekového schodiště z východní strany dnes leží 1,43 m (274,00 m n. m.) nad podlahou místnosti. Tomu, že se původně nacházel blíže k terénu nebo přímo při jeho povrchu, nasvědčuje šikmý líc severní a východní stěny věžice pod úrovní zmíněného prahu, zřejmě důsledek obnažení a dodatečného zesílení základové části zdiva. Rovněž polohu vstupu do schodiště tak lze pokládat za indicii druhotného snížení terénu na vnějším obvodu kněžiště, korespondující se situací vně závěru a v jeho interiéru (srov. polohu sanktáře v závěru a výše uvedený odhad původní úrovně tamější podlahy). Portálek se původně uzavíral zevnitř a teprve druhotně byl doplněn rámem pro dveře zvenku.²⁸⁾

Šnekové schodiště stoupá bez přerušení až do úrovně podstřeší presbyteria, které před výstavbou trojlodí nebylo jiným způsobem přístupné. Také zde je zakončeno vstupem s nadpražím sedlového tvaru. Vzhledem k situaci kněžiště v zóně městského opevnění můžeme účel schodiště zřejmě dávat do souvislosti se zbytky arkýře na stupňovitých kamenných konzolách, který vyčníval ze střechy nad východní stranou závěru (obr. 4, 5). Arkýř snad mohl mít určitý obranný smysl, nelze jej však pokládat za ryze fortifikační prvek. Dolní okénko schodišťové věžice, umístěné na její západní straně, převyšuje svým parapetem úroveň pra-

28) Rovněž či sedlové nadpraží pravoúhlého portálku, za nímž nejsou kapsy pro zasouvací závory, bylo druhotně sníženo kvůli výškové úrovni patky barokní klenby komory.

Obr. 10: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Podstřeší severního přístavku kněžiště, pohled od severu k severnímu oknu pětibokého závěru. Pod bankálovou římsou okna předstupuje zdivo, na spáru vložené mezi schodišťovou věžici (vpravo) a opěrák z lomového zdiva (vlevo), interpretovaný jako relikt hlavní hradby městského opevnění. Vlevo od okna a na schodišťové věžici otisk starší střechy, vpravo ostění s redukovanou profilací.

Obr. 11: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Podstřeší severního přístavku kněžiště, pohled na schodišťovou věžici od severovýchodu (srov. obr. 10). Na východní stěně věžice druhotný zásek pro ramenát křížové klenby a její otisk, na severní stěně věžice (vpravo) dole dvě řady nevyužitých šmorců.

hu vstupu do šneku asi o 2,85 m. Kdyby okénko nebylo zazděné, ústilo by dnes pod klenbou do střední místnosti přístavku.

Spojené podstřeší severního přístavku je dnes obtížně přístupné malým druhotným průrazem ze šnekového schodiště. Zde především zjistíme, že východní a střední místnost původně tvořily celek, zaklenutý současnými klenbami. Vedle dochovaného klenutí v dnešní střední místnosti byla totiž další dvě pole stejné klenby nad tzv. stříbrnou komorou. Dochovaly se z nich fragmenty výběhů žeber nad barokní klenbou. V zúžené partii na severní straně schodišťové věžice, v jakémisi spojovacím krčku, se uplatňovala dodnes intaktní lomená klenbička, sestavená z tesaných kvádrů (obr. 12). Půdorysně komplikovanou prostoru s gotickými klenbami můžeme zřejmě pokládat za starší sakristii.²⁹⁾

29) Na hrotité klenbě z kvádrů se dochovaly fragmenty nátěru, na němž byly namalovány linkou kvádry. Skutečná struktura tesaného kame-

Západní místnost přístavku, dnešní sakristie, patrně vznikla v těsnější časové návaznosti na gotickou sakristii,³⁰⁾ neboť se nedochoval ani otisk střešního štítu na čelní straně příslušného opěráku ani exteriérová omítka na stěně kněžiště.³¹⁾

Jednotný půdní prostor pod pultovou střechou přístavku vymezuje na východě v půdorysu odstupněná stěna, jejíž jižní, presbytáři bližší polovina odpovídá opěrnému pilíři. Narozdíl od všech ostatních opěráků kostela byl pouze tento vystavěn z lomového kamene, který je podle zmíněného uplatnění omítky na východní straně použit také v přízemní části (s výjimkou Schmoranzova kvádrového trnože). Blok lomového zdiva o mocnosti 1,85 m má nerovný západní líc, který naznačuje, že byl původně ještě silnější (zřejmě byl

částečně odsekán). Také tím se tento pilíř liší od ostatních, podstatně subtilnějších opěráků. Těsně pod dnešní pultovou střechou nepravidelný líc zdiva šikmo ustupuje, pilíř se tak zeslabuje a vytváří bázi pro štíhlejší, horní část opěráku, sestavenou shodně s ostatními opěráky z kvádrů. Tento nápadně silný, z lomového kamene vystavěný blok zdiva na místě dolní poloviny severního opěráku závěru, navíc anomální severojižní orientace, lze pokládat za relikt stavební konstrukce časově předcházející stavbě kněžiště (obr. 10 vlevo). Severní pokračování tohoto bloku v podstřeší, o 70 cm slabší zeď z lomového kamene, je východním štítem původní sakristie. Konstruktivní vztah obou zdí a původ štítu není vzhledem k úpravě západního líce jednoznačný, je ale pozoruhodné, že mezi pilířem a vlastní východní zdí přístavku není vidět žádnou trhlinu, kterou bychom v případě odlišné doby vzniku mohli očekávat. Podstřeším severního přístavku kněžiště dále k západu prostupuje z kvádrů vybudovaný, neomítaný hranol schodišťové věžice, na jehož severní stěně, těsně nad rubem hrotité klenbičky, vystupují dvě řady původních nevyužitých šmorců nejasného určení. Věžice byla stavěna současně se zdí kněžiště, jak názorně ukazuje zejména její provázání s ostěním sousedícího východního okna severní stěny, jehož profilace byla proto těsně nad bankálem redukována (obr. 10, 11). Od věžice směrem k západu je prostor podstřeší členěn kvádrovým opěrákem. Severní stěna kněžiště v podstřeší je tak rozdělena do tří úseků, z nichž každý obsahuje spodní část jednoho okna.

Členění této fasády v principu odpovídá třem stěnám závěru, konkrétní situace je však komplikovanější. Průběžná horizontála římsy se zde ve shodě s interiérem kně-

ne tedy byla zakryta a v takřka stejné podobě provedena iluzivně.

30) Dobu zřízení vstupu z dnešní sakristie do severní boční lodě, dnes zazděného, neznáme.

31) Schmoranzův plán naznačuje, že západní místnost (dnešní sakristie) je oproti zbylé části přístavku mladší (obr. 3 A). Nevíme však, zda autor plánu vycházel z pozitivního zjištění.

žiště nachází podstatně níž než na závěru; zatímco však na třech stranách závěru je tato římsa zvenku o 85 cm výš než v interiéru, na severním boku kněžiště je s interiérem výškou přibližně totožná. Výškový rozdíl mezi bankálovými římsami tří vnějších stěn závěru a římsou severního boku kněžiště tak dosahuje téměř 2,6 m. Tato římsa se zde ovšem uplatňuje pouze na obou západních opěrácích, úseku zdiva mezi nimi a rovněž na všech třech stěnách schodiškové věžice, kdežto v sousedících úsecích obvodového zdiva, tedy pod východním a středním oknem, je provedena asi o 60 cm výš. Bankály těchto dvou oken jsou totiž na vnější straně oproti interiéru presbyteria schodovitě vyvýšeny, podobně jako na závěrovém polygonu. Podle návaznosti svažitých bankálových ploch na ostění východního a středního okna můžeme soudit, že také zde je toto uspořádání parapetů původní, pouze zdivo pod okny narozdíl od závěru nepředstupovalo oproti lícům nad římsou. Proč přitom nebyl parapet zvýšen i na straně interiéru kněžiště, je zjevné - primární bylo udržení účinku architektonické kompozice, v níž opticky průběžná podokenní římsa hrála nezastupitelnou roli. Pozoruhodná je anomální podoba bankálových říms pod oběma okny; římsy jsou klasicky profilovány zkošením s hlubokým spodním výžlabkem, ale v rozsahu světlé šířky oken tuto profilaci postrádají. Zde zároveň římsa zasahovala dál před průčelí, její skutečný profil právě v těchto úsecích však neznáme, neboť byl později částečně osekán (obr. 10, 13). Toto opatření snad souviselo se záměrem zřídit pod bankálovou římsou pultovou střechu, k jejíž realizaci nedošlo.³²⁾

Parapet západního okna severního průčelí kněžiště sahá níž, k průběžné římsě, a není tedy narozdíl od dvou předchozích oken vyvýšen nad parapet v interiéru. Líc pod římsou je zde proveden z lomového zdiva předstupujícího o celých 32 cm před výše provedený kvádrový líc. Také toto uspořádání - shodné s polygonem závěru - je prokazatelně původní (obr. 14). Naopak dodatečně byly k původním lícům zdiva pod východním a středním oknem přidány asi 33 cm silné plenty z lomového kamene, jasně na spáru vložené mezi opěráky a těleso schodiškové věžice. Smyslem těchto plent snad bylo posílení statiky příslušné části kněžiště při snížení přilehlého terénu (patrně proto není v tzv. stříbrné komoře na stěně kněžiště šikmý trnož jako na věžici). Zajímavý je vztah obou oken k plentám, které jsou několik centimetrů pod bankálovou římsou završeny řadou pískovcových kvádrů a šikmou horní plochou z lomových kamenů. Mezi bankálovou římsou a zešíkmenou korunou plent tak

Obr. 12: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Gotická hrotitá klenba při severní straně schodiškové věžice presbyteria v pohledu od východu, z meziklenebního prostoru nad tzv. stříbrnou komorou. V popředí po stranách výběhy žeber zaniklé křížové klenby.

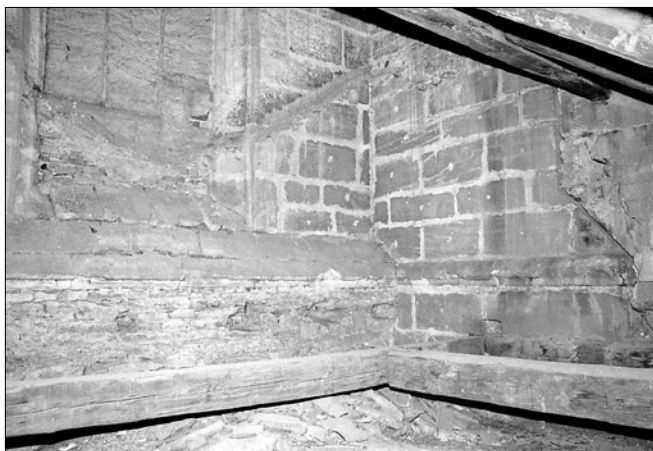

Obr. 13: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Podstřeší severního přístavku kněžiště, detail bankálové římsy středního pole (nad dochovanou žebrovou klenbou). Část římsy pod oknem nebyla profilována. Pod římsou druhotná příložka. Pohled od východu.

vznikla jakási drážka (obr. 10, 13). Zakončení plent evidentně popírá funkci bankálové římsy. Tato skutečnost vede k závěru, že od počátku se jednalo o konstrukci určenou pro interiéru, respektive podstřeší. Teprve k neomítnutým lícům přílozek se připojily křížové klenby sakristie, jak prozrazuje symetricky umístěný lomený oblouk pro klenební ramenát, vysekáný do východní stěny věžice (obr. 10, 11).

Důležitá je také výpověď západního štítu podstřeší, kde se ke kvádrovému opěráku na spáru přikládá zeď ze stejného materiálu (obr. 14, vpravo). Spára však končí těsně nad podlahou podstřeší (1,02 m pod římsou opěráku) a dál k severu plynule pokračuje kvádrový líc opěráku, resp. východní zdi boční lodě. Ve stejné výšce, ve vzdálenosti 2,24 m od čela opěráku (tedy 4,68 m od stěny kněžiště v úrovni pod římsou) se nachází vrchol svislé spáry, která naopak běží dolů, za rub klenby. Současně s opěrákem zde tedy byla zjevně připravena východní zeď severní lodě, ovšem s výjimkou štítu.³³⁾ Podle toho, že tento štít chybí, můžeme teoreticky

32) Výklad některých detailů, postupu stavby a souvislostí jejich proměn v podstřeší severního přístavku kněžiště patří k nejobtížnějším partím celého stavebního vývoje kostela. Autoři si uvědomují možné rezervy, které přenechávají dalšímu bádání.

Obr. 14: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Podstřeší severního přístavku kněžiště, detail okna západního pole (nad dnešní sakristií) a západního opěráku kněžiště v pohledu od severovýchodu. Pod oknem původní předstupující zdivo, po stranách okna a na opěráku otisk střechy.

Obr. 15: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Podstřeší jižního přístavku kněžiště. Detail okna závěrového pole a přilehlého opěráku s otisky dvou starších střech. Pohled od východu.

soudit, že loď v této šířce a výšce nikdy nebyla realizována a rovnou se přistoupilo ke stavbě vyšší a zhruba o 1,5 m širší boční loď (srov. níže). Tento nález je podstatný pro úvahu nad genezí celého přístavku, jehož severní zeď mohla být v rozsahu západní místnosti připojena teprve k výsledné šířce boční lodi.

Do úvah nad celkovým vývojem severního přístavku presbyteria je třeba nakonec zahrnout také stopy starší střechy, které se v podstřeší dochovaly. Dobře viditelné pozůstatky těsnící malty mezi zdívkem a prejzovou krytinou můžeme začít sledovat na východní straně podstřeší, asi 60 cm pod hřebenem dnešní střechy. Otisk šikmo klesá, vstupuje do profilace ostění okna, vodorovně překonává horní část bankálu, na druhé straně okna sestupuje po šikmých deskách bankálu a pod velmi mírným sklonem běží po východní stěně schodišťové věžice, aby se vzápětí na jejím severním čele poměrně prudce zvedl a pak mírněji vystoupal po západní stěně zpět k obvodové zdi kněžiště (obr. 10). V ostatních dvou polích podstřeší pak již otisk probíhá symetricky ve tvaru písmene V, přičemž vzhledem k různé výši okenních parapetů dosahuje jeho vrchol ve středním poli až ke spodnímu okraji bankálové plochy, ale v západním poli přetíná spodní část okna. Na západní stra-

ně přechází otisk na opěrák, po němž velmi mírně, ve shodě s mezilehlým opěrákem a západní stranou věžice, klesá k jeho čelu, další pokračování nad dnešní střechou je však nejasné (obr. 14). Z tohoto detailu lze zřejmě předpokládat současnou existenci již zvýšené východní zdi severní lodi, pokud zde ovšem nebyla provizorní konstrukce. Poněkud jasnější je otisk střechy tohoto sklonu na východním opěráku z lomového zdiva, pokračování severním směrem však také zde chybí. Popsané otisky patří nejstarší přímo doložené střeše přístavku, která tvořila jednotný celek. Je pravděpodobné, že souvisela s dnešními obvodovými zdmi. Nad dnešní pultovou střechou se dochovaly maltové otisky a kapsy po trámech strmější střechy stejného tvaru (obr. 4).³⁴⁾

Rovněž jižní bok kněžiště je v celé délce a v jednotné výšce zakryt blokem přístavku. Také tento přístavek je rozdělen na tři vzájemně propojené místnosti, z nichž střední je završena klášterní klenbou s pětibokými výsečemi, západní valenou klenbou se dvěma styčnými trojbokými výsečemi a východní vyplňuje barokní vřetenové schodiště, vedoucí do patra. Pro rozdělení na jednotlivé místnosti byly využity dva opěráky kněžiště (obr. 3). S barokními klenbami korespondují ostění dveří ze stejného období i podobná ostění oken, do Schmoranzovy regotizace členících jižní průčelí přístavku (obr. 7, 29 vlevo). Pozoruhodným detailem je sokl s korunou profilovanou výžlabkem a oblounem, předstupující o 19 cm před průčelí kněžiště v západní z místností. Původ tohoto prvku je však nejasný.³⁵⁾ Samotný dnešní stav omítnutých interiérů ani jiné znaky nám neumožňují rozhodnout, zda jsou jižní přístavky kněžiště barokní nebo zda vznikly již dříve.

Nejzajímavější součástí vlastního přístavku je jeho východní zeď, v půdorysu tvořená opěrákem kněžiště a na něj přímo navazující zdí; ve skutečnosti jde o jediný konstrukční celek. Genezi této zdi je možno poměrně spolehlivě stanovit na základě jejího dnešního stavu a s využitím Schmoranzových nákrešů z doby před zahájením rekonstrukce. Celá zeď včetně štítu pultové střechy je vybudována z tesaných kvádrů v síle asi 1,36 m, která tak mírně překračuje mocnost řadových opěráků kněžiště. Zatímco vnější, východní líc je zcela obnažen, západní, uplatňující se v interiéru přístavku, je s výjimkou podstřeší omítnutý. Také v této horní úrovni je zdivo takřka stejně silné, což otevírá otázku, zda původně mělo primární funkci střešního štítu. Na východním lici v celé jeho délce, zhruba v polovině výšky, probíhá sotva znatelný odskok, který je zřejmě pouze stopou stavebního postupu (obr. 5, 9). Na Schmoranzových plánech z doby před rekonstrukcí má východní průčelí přístavku pouze jednoduchý sokl, probíhající od nároží přístavku až k samotnému nároží závěru kněžiště, tedy analogicky jako u stejného průčelí severního přístavku (obr. 3 A, 7). Teprve F. Schmoranz zde provedl zdůrazněný stupňovitý trnož opěráku (srov. obr. 3 B). Na jihovýchodním nároží přístavku byl před rekonstrukcí mělký opěrák v síle

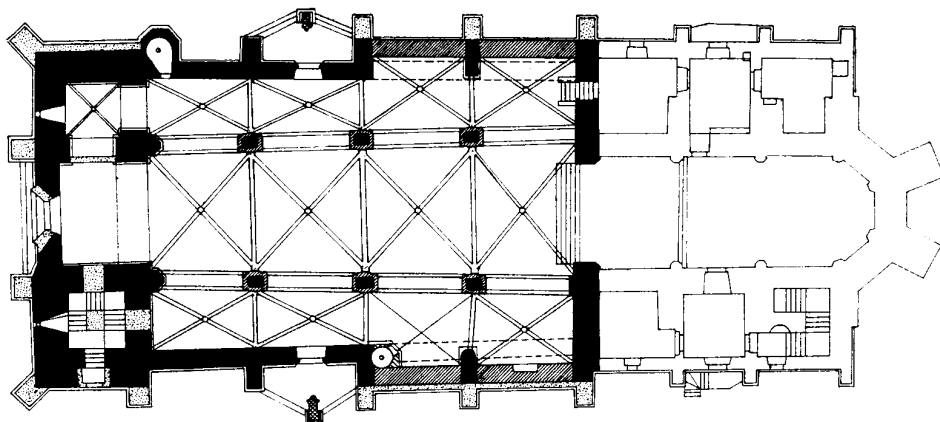
34) Další fázi střešní konstrukce nasvědčují šikmé, směrem vzhůru orientované kapsy na šnekové věžici, v úrovni nad dnešní střechou. Také stanovení přesné relativní chronologie těchto pozoruhodných stop různých střešních konstrukcí ponecháváme budoucnosti.

35) Uvažovaný sokl v západní místnosti je zcela omítnutý a k jeho původu a konstrukčnímu vztahu k sousedícím konstrukcím se nelze vyjádřit. Jeho případné pokračování na opěráky a další části jižního průčelí kněžiště nelze vyloučit, neboť v souvislosti se vznikem barokních klenb je třeba počítat s dodatečnými plentami.

33) Předpokládanou analogickou situaci na jižní straně kněžiště nelze ověřit kvůli vyšší podlaze podstřeší.

východní zdi, který rekonstrukce nahradila subtilnějším pilířkem (obr. 3, 7). I z dnešního stavu nároží je zjevná jeho nepůvodnost. Ukazují to především tenké kvádry na nároží, které nemohly sloužit jako nárožní vazáky, a přerušný spárořez kvádrů soklu západně od pilířku. Východní zeď přístavku tedy nekončila nárožím, ale pokračovala jižním směrem (obr. 8, 9). Opěrák stojící zde do Schmoranzovy rekonstrukce vznikl tedy nejspíše při zboření zdi, která odtud vedla k tzv. Žižkově věži.³⁶⁾ Prakticky stejný kvádrový sokl jako východní průčelí má také jižní zeď přístavku, která je však z lomového kamene (obr. 5, 7, 8). Samotný přístavek byl proto patrně vystavěn s určitým časovým odstupem od východní zdi. Ostatní detaily fasády jsou dílem Schmoranzovy regotizace.

Podstřeší jižního přístavku je podobné protější straně kněžiště, ale s několika rozdíly. Průčelí presbytáře je také zde opěráky rozděleno do tří polí. Nízko nad podlahou podstřeší nepřerušené a v jediné horizontále, přibližně odpovídající interiéru kněžiště, probíhá římsa, kterou jsou přepásány opěráky, včetně západního, zatímco u východního opěráku, respektive štítu, římsa končí. Bez hloubkového průzkumu nelze jednoznačně stanovit konstrukční vztah tohoto opěráku (štítu) a obvodového zdiva kněžiště.³⁷⁾ Stav průčelí pod římsou lze v podstřeší sledovat jen ve velmi omezené míře kvůli stropům prvního patra, které dosahuje vyšší úrovně než klenby přístavku na severu. Zatímco opěráky a líc nad římsou jsou z pečlivě opracovaných kvádrů, je zdivo pod římsou z lomového kamene. Za pozornost stojí vztah liců nad a pod římsou. U opěráků líc nad římsou oproti nižší úrovni ustupuje pouze asi o 3 cm, ale na průčelí kněžiště v západním poli rozdíl činí 12 - 15 cm, ve středním 22 cm a ve východním asi 20 cm. Opakuje se zde tedy v podstatě stav zjištěný na trojbokém závěru a pod západním oknem severní strany kněžiště. Komplikovanější je situace pod východním oknem jižního průčelí presbytáře. Těsně k profilaci římsy pod oknem zasahuje zkosená koruna zdiva, která o 8 cm předstupuje před římsu. Nejspíše jde o druhotnou příložku (plentu) o mocnosti asi 15 cm, podobnou jako ve východním a středním poli severní strany kněžiště. Její původ lze spojit jak s výstavbou barokního schodiště, tak s dobou starší. Šikmá horní plocha průběžné římsy plynule přechází na sklopené parapetní plochy všech tří oken. Po stranách oken, na jejich zazdívkách a na opěrácích se velmi dobře dochovaly otisky dvou střeš. Starší byla poměrně nízká, pultová, mladší se v principu podobala střeše na severní straně; charakterizovala ji úžlabí situovaná na osách jednotlivých oken. Starší střecha měla ve srovnání s dnešní asi o třetinu menší sklon a její otisk

Obr. 16: Chrudim, půdorys kostela Nanebevzetí P. Marie s vyhodnocením stavebních etap trojlodí podle J. Sommera a J. Varhaníka (cit. v pozn. 4). Černě - první fáze a starší, křížkovaně - předsíně, hustě šrafované - rozšířené východní části trojlodí, řídce šrafované - postředověké úpravy, tečkované - restaurace F. Schmoranze. (srov. obr. 3)

je dochován také na obou pološtítích (srov. obr. 15). Tyto otisky napovídají, že střecha kryla přístavek přibližně dnešní šíře. Důležitá je skutečnost, že otisk na západní straně z opěráku plynule přechází také na východní stěnu jižní lodě. Můžeme-li uvažovanou střechu pokládat za nejstarší, vznikl objekt, který kryla, až po výstavbě této části trojlodí. Mladší střechu bychom mohli charakterizovat spíše jako soustavu tří sedlových (případně zvalbených) konstrukcí kolmých k ose presbytáře, jejichž hřebeny přiléhaly přibližně ve výšce hřebene dnešní střechy k čelům opěráků a k vnitřním stěnám štítů. V době existence druhé střechy musel být východní štít přístavku vyšší než dnes. Narozdíl od severní strany kněžiště však horní část této střešní soustavy zasahovala do úrovně nad dnešní střešou, a její otisky se v exteriéru nedochovaly. Stejně jako na severní straně presbyteria, nejsme ani zde schopni rozhodnout, zda dochované otisky střeš souvisejí s dnešním zdivem přístavku, a rovněž nelze rozhodnout, ve které době vznikly. Je velmi zajímavé, že smyslem úžlabí mladší střešní soustavy nebylo zachovat osvětlovací funkci oken, neboť tato úžlabí byla přiložena k jejich zazdívkám, k nimž se pojoil již hřeben předešlé pultové střechy. Doklady o minimálně dvou starších střeších umožňují uvažovat o předbarokním stáří přístavku.

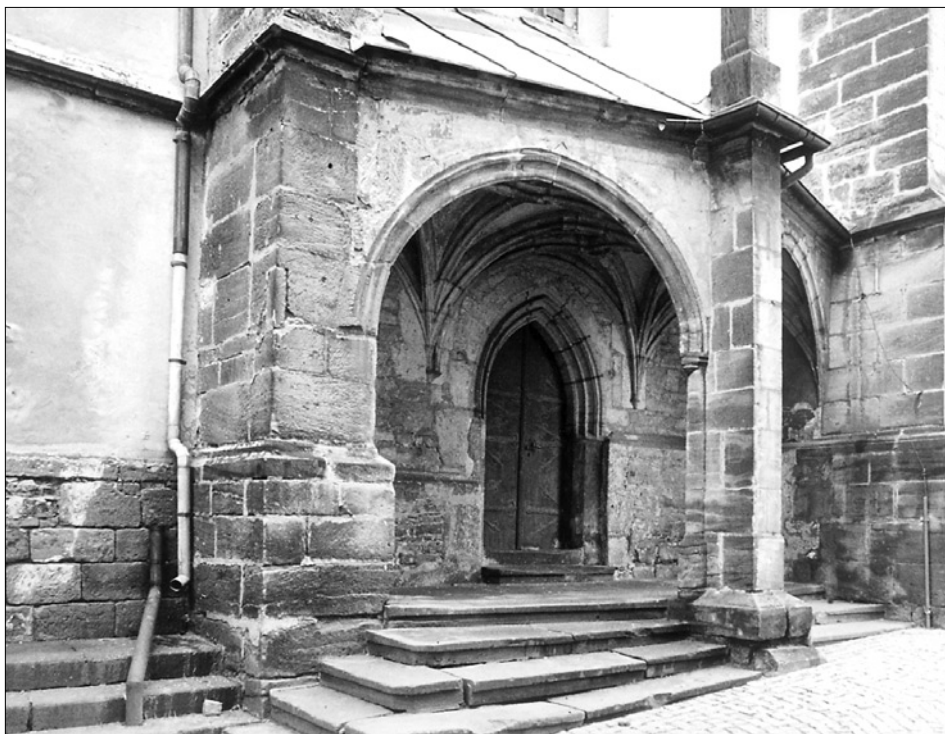
Mimořádně cenná je na kněžišti střešní konstrukce. Západní štít se vyznačuje značnou mocností, v ose je osazen původní sedlový portálek.³⁸⁾ Konce štítu, dosedající na vrcholy západních opěráků kněžiště, byly ozdobeny fragmentárně dochovanými fiálami (srov. též obr. 1), na severní straně štítu se dodnes dochoval originální zoomorfní chrlíč, jehož původnost umístění však nelze přímo posoudit (obr. 4, 23). Členění konců štítu snad naznačuje, že krov kněžiště měl být opatřen výraznými námětky (srov. obr. 4, 5). Dochovaný, jistě původní krov patří k typu hambalkových krovů s křížem vyztuženými krokveny, bez ztužení podélného. Trámy, z něhož je zhotoven, pocházejí ze stromů mýcených v roce 1338.³⁹⁾

36) Pokračování zdi k tzv. Žižkově věži bylo spolu s věží zbořeno v roce 1846. Srov. F. A. Heber, Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser V, Prag 1847, s. 151 - 152.

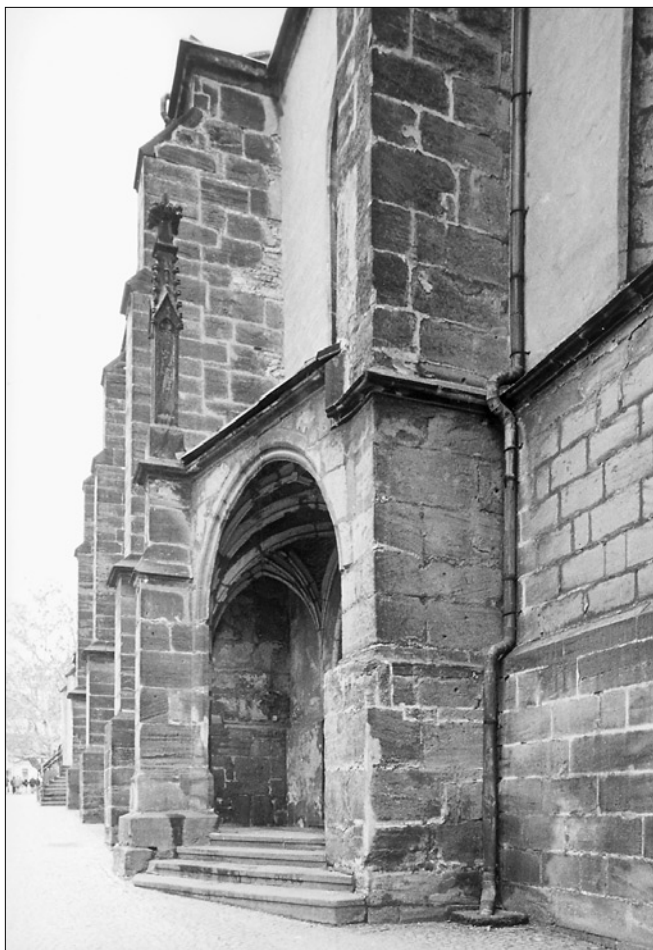
37) K tomuto konstrukčnímu vztahu srov. také níže.

38) Novodobé omítky dnes znemožňují detailní posouzení obou stěn štítu.

39) Na interpretaci krovu spolupracoval Jiří Bláha ze Státního památkového ústavu v Brně, kterému patří náš dík. Dendrochronologickou analýzu provedl Tomáš Kyncl. Krovu je věnován samostatný článek J. Bláhy za touto studií, v němž jsou otištěny další obrazové přílohy vztahující se ke stavební podobě kostela. Ostatní krovky kostela jsou no-

Obr. 17: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Jižní předsín v pohledu od jihozápadu. Vlevo od předsíně a v jejím interiéru stupňovitě stoupající původní sokl. Návaznost patky levého oblouku na opěrák a kamenné bloky konzol klenby nasvědčují vzniku předsíně zároveň s výstavbou obvodového zdiva jižní lodě.

Obr. 18: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Severní předsín v pohledu od západu. Za fiálou předsíně lze dobře pozorovat nároží rozšiřující se částí severní lodě, k němuž je připojen (a částečně zavázán) Schmoranzův opěrák.

Pro průzkum zbylé části kostela jsou nejvíce znehodnoceny západní průčelí, včetně hlavního portálu, a věže, postižené v minulosti řadou pohrom a v největším rozsahu rekonstruované F. Schmoranzem.⁴⁰⁾ Ještě při požáru roku 1850 zcela vyhořel interiér jižní věže.⁴¹⁾ Zřejmě v důsledku chybného založení musel být někdy v minulosti k jižní a západní straně stejné věže přidán nový kvádrový obklad, který způsobil její půdorysnou odlišnost od věže severní. Ve skutečnosti jsou věže půdorysem i vztahem k trojlodí takřka identické (srov. obr. 3). Středověké zdivo věží a mezilehlého průčelí dosahovalo před rekonstrukcí sotva úrovně korunní římsy hlavní lodě. Bez podrobného archivního průzkumu dnes však nemůžeme říci, do jaké míry byl před Schmoranzem autentický kvádrový obklad zdiva, jež bylo omítnuto.⁴²⁾ V jižní věži,

do které Schmoranz vložil vřetenové schodiště, se dochovaly klenební konzoly s výběhy žebér křížových kleneb, mezi nimiž vyniká zejména několik pozoruhodných zoomorfických motivů (obr. 21) a polygonální konzola prolamovaná kružbami. Původní komunikační schéma a účel jednotlivých podlaží jsou zřejmé. Severní podvěží, otevřené do lodí, bylo rovněž klenuto křížovou žebrovou klenbou. V místě styku severní věže s boční lodí stojí polygonální věžice šnekového schodiště, jejíž interiér nasvědčuje vzniku zároveň s těmito částmi kostela. Schodiště, do něhož se vstupuje lomeným portálem, spojovalo interiér severní lodě s jejím podstřeším a s horními patry věže. V nadpraží spodního okénka kvádrového obkladu šnekové věžice se dochoval drobný jemně tesaný vimperk s postranními fiálami a slepou kružbou, nepochybně původní součást stavby. Současnost uvedených západních částí kostela potvrzuje uplatnění shodných jehlancových konzol, některých s kružbami, v interiérech věží, mezivěží a v západních koutech bočních lodí.

Exteriér trojlodí poskytuje z obou stran prakticky identický obraz, i když původní stav je dochován nestejně vzhledem k postředověkým proměnám a Schmoranzovo-

vodobě a blíže se jim nevěnujeme.

40) F. Schmoranz, *Děkanský chrám v Chrudimi*, Posel z východních Čech VI, 1877, č. 8, s. 1. O dřívějších osudech kostela viz též V. Florián, *Chrám Nanebevzetí Panny Marie v Chrudimi*, nedat. rukopis uložený v Okresním archivu Chrudim, fond Pozůstalost Vincence Floriána, inv. č. 43, karton 3.

41) F. Schmoranz, cit. v pozn. 40, s. 2.

42) Rozpory se týkají polohy říms, rozsahu kvádrového obkladu ad. Z úsporných důvodů se jim zde však nemůžeme podrobněji věnovat. Středověkou podobu západního průčelí kostela nejlépe zachycuje Willenberg (srov. obr. 1). Kordonové římsy zaznamenané kreslířem již neuvidíme na dokumentaci z 19. století, proto muselo být průčelí ještě před Schmoranzem výrazně upravováno. Velkým zásahem byl rovněž zánik horních, polygonálních částí věží a gotického štítu, zdobeného fiálami (srov. obr. 1).

vým zásahům. Relativně lépe je zachováno jižní průčelí, které bylo zakryto v celé západní části renesančním schodištěm k literátskému kůru a hudební kruchtě, odstraněným teprve Schmoranzem. V dolní části se uchoval stupňovitě k východu stoupající sokl, konstruovaný smíšeně z kvádrů a z lomového kamene. Sokl plynule ve směru od věže (původní návaznost na její těleso je zakryta) tvoří také součást obou následujících opěráků, po rekonstrukci však není jasné, zda pokračoval dál na rozšířenou část lodě (obr. 17). Západní části průčelí bočních lodí jsou nad soklem omítnuté, což nasvědčuje lícům z lomového zdiva. Tato omítka je odstraněna pod jižní předsíní, kde můžeme sledovat strukturu líce. V intaktním stavu je zde také dochována obkročná klenba s hruškovými žebry, s rafinovaně složitými výběhy z asymetricky natočených konzol. Tyto konzoly a rozběhy žebíř jsou vytesány z velkých pískovcových bloků, jejichž návaznost na líce zdiva v interiéru síňky a na zdivo obou bočních opěráků prakticky vylučuje druhotné osazení (obr. 17).⁴³⁾ Západní části bočních lodí jsou osvětleny dvěma velkými lomenými okny, z nichž východní jsou nad stříškami předsíní zkrácena. Silně znejasněn je původní stav dolních partií východních, rozšířených částí bočních lodí, které mají líce vyzděny z kvádrů.⁴⁴⁾ Profilace ostění dvojic oken se zde liší od oken předešlých, teprve Schmoranzovým dílem jsou všechny opěraky. Oba východní pološtitý bočních lodí spolu s částmi průčelí pod nimi přiléhají na spáru k opěrákům kněžiště. Vyzděny jsou z lomového, částečně přitesávaného kamene a jejich tvar ukazuje, že před dnešní střechou sloužily střeše většího sklonu (srov. obr. 1). Profilaci blízkou západním částem bočních lodí a kněžišti mají okna hlavní lodě, z nichž jen horní části vyčnívají nad sjednocenými pultovými střechami. Mezi okny hlavní lodě předstupují drobné, ve spodní části rozšířené opěrné piliřky, vrcholící podobně jako na kněžišti průnikem pultové a sedlové stříšky.⁴⁵⁾

Důležitá diskuse již byla publikována k otázce vývoje trojlodí. Kromě rozšíření východních částí bočních lodí zalomením jejich obvodových stěn jsou pro úvahy nad postupem výstavby důležité další, již dříve zaznamenané skutečnosti.⁴⁶⁾ Oproti stávajícím, poměrně vysoko nasazeným křížovým klenbám bočních lodí, měly zde být původně takovéto klenby umístěny podstatně níže, jak prozrazují zmíněné konzoly na východních stěnách věží (jsou zde také římsové konzoly

Obr. 19: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Pohled z interiéru severní lodě k triumfálnímu oblouku, s patrným způsobem návaznosti mezilodních arkád.

Obr. 20: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Pohled z interiéru severní lodě k jihu. V popředí piliře mezilodních arkád se zdobnými hlavicemi, rekonstruovanými či provedenými F. Schmoranzem. Vpravo při nároží věže svazková přípora původně plánovaných nižších arkád. V pozadí stěna jižní lodě s nápadně nepravidelnými oblouky přízedních žebíř, naznačujícími zamýšlenou nižší klenbu. V jihozápadním koutu lodě jedna z konzol této nerealizované klenby.

43) V. Mencl, Česká architektura doby lucemburské, cit. v pozn. 4, mylně označil za autentičtější severní z předsíní (stejný omyl opakuje K. Benešová, cit. v pozn. 4).

44) J. Sommer, J. Varhaník, cit. v pozn. 4, mylně uvádějí (pozn. 15), že kvádrový obklad rozšířených částí bočních lodí je až dílem 19. století.

45) Srov. pozn. 24.

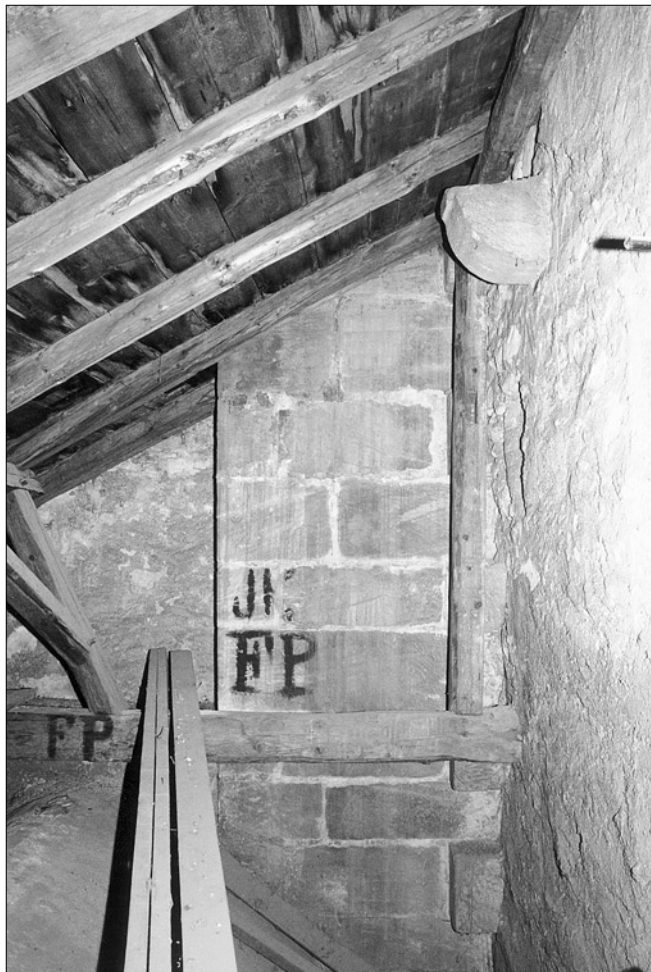
46) J. Sommer, J. Varhaník, cit. v pozn. 4, a tam uvedená literatura.

Obr. 21: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Jedna ze zoomorfních klenbových konzol interiéru jihozápadní věže.

ly a konzola s vegetabilním dekorem). Ke stejnému stavebnímu plánu jistě rovněž patřily dvě bohaté lineárně členěné přípory mezilodních arkád, dochované rovněž pouze u nároží věží (obr. 20 zcela vpravo), a nápadně ostroluké arkády severního podvěží. Podle D. Líbala došlo vzápětí po zahájení výstavby trojlodí ke změně plánu; klenby bočních lodí byly provedeny výše a trojlodí bylo vybudováno v dochovaném půdorysu i výškových poměrech.⁴⁷⁾ Naproti tomu J. Sommer a J. Varhaník míní, že trojlodí bylo podle původního plánu skutečně provedeno a teprve s odstupem několika desetiletí bylo dnešního stavu docíleno poměrně náročnou přestavbou.⁴⁸⁾ Podle tohoto názoru bylo v návaznosti na vznik dvouvěží vystavěno bazilikální trojlodí s výrazně převýšenou hlavní lodí a bočními loděmi, které byly v důsledku rozšiřující se hlavní lodě na východním konci nápadně úzké. Klenby bočních lodí měly být realizovány v úrovni nízko umístěných konzol, dochovaných na tělesech věží. V názoru o uskutečnění původního plánu autory ovlivnila zjištěná existence opěrných oblouků v podstřeší bočních lodí, které dole vyrůstají z opěrných pilířů a nahore vynášejí subtilní opěráky hlavní lodě. Tyto oblouky se podle J. Sommera a J. Varhaníka původně musely pohledově uplatňovat nad pultovými střechami bočních lodí, čemuž má nasvědčovat také úroveň parapetů oken hlavní lodě. Za další indicii původní výšky bočních lodí je pokládán fragment korunní římsy při schodiškové věžici u severní věže (obr. 4, v kroužku).

Jakkoli se tento názor o stavebním vývoji trojlodí zdá být logický, obsahuje jisté problémy, které nabádají k opatrnosti. Jde především o technickou náročnost přestavby, kterou autoři datují brzy po dokončení původní výstavby za Václava IV. V rámci přestavby měly být v rozsahu dvou východních klenbových polí zbořeny obvodové zdi bočních lodí a nové zdi posunuty k vnějším koncům opěrných pilířů. Ty však měly zůstat beze změn, neboť na nich spočívaly opěrné ob-

Obr. 22: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Detail podstřeší severní lodě v pohledu od západu. Uprostřed západní opěrák kněžiště, dole pod vodorovným trámem kvádrové šmorce pro navázání zdi hlavní lodě (vpravo). Šmorce pokračují za svislým trámem a vystupují až k okapní římsce hlavní lodě (srov. obr. 23). Vpravo nahoře jedna z kamenných konzol starší střechy.

louky. Tak by ovšem došlo k nepříliš efektivnímu rozšíření východních částí lodí prakticky jen o sílu zdi, zatímco „čistě“ oddělení starých zdí od opěráků by bylo poměrně nesnadné. Podobně obtížné by bylo zvýšení mezilodních lomených arkád, které by bylo nutné po podstatném zvednutí kleneb bočních lodí, přičemž horní partie zdi hlavní lodě s okny a opěrným systémem by opět musely zůstat nedotčeny. Autoři proto uvažují o možnosti, že při zvyšování arkád byly využity původní odlehčovací pasy nad nimi, jejichž existence - navíc dosti vysoko nad původními arkádami - však není prokázána.

Poznatky získané průzkumem půd přístavků presbytáře, problematickost technického řešení druhotného rozšíření lodí a zvýšení mezilodních arkád, jakož i některé další skutečnosti nasvědčují podle našeho názoru tomu, že k uvažované náročné přestavbě ve skutečnosti nedošlo a že stávající půdorys trojlodí a jeho vertikální členění jsou výsledkem postupné, v zásadě plynulé výstavby. Nižší klenby a jednotná šíře bočních lodí sice byly zjevně plánovány, v důsledku změn projektu však k jejich realizaci nedošlo.

Tento názor je podporován několika zjištěními. Dokladů záměru výstavby nižších bočních lodí se vyskytují jen na stěnách věží, zatímco na dalších místech interiéru kostela po nich není stopy, ačkoli k úplnému zániku neexistují věrohodné předpoklady; to se týká zejména rozdílné podoby

47) Srov. D. Líbal, J. Macháčková, cit. v pozn. 4.

48) J. Sommer, J. Varhaník, cit. v pozn. 4.

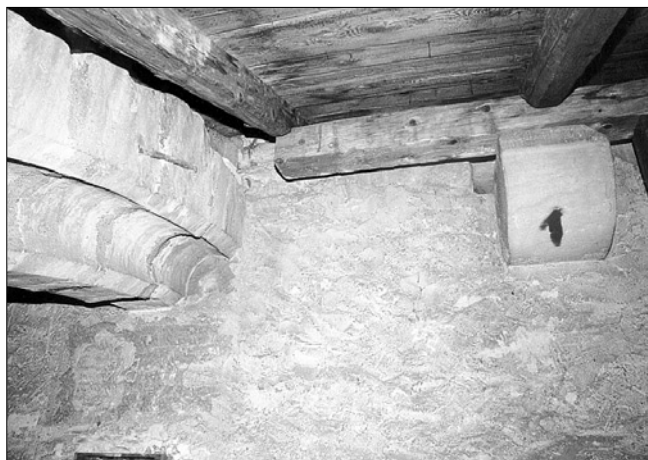

Obr. 23: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Detail horní části západního opěráku na severní straně kněžiště. Vpravo dva šmorce připravené pro navázání zdi hlavní lodě, výše pata střešního štítu s pilířkem zaniklé fiály a chrličem.

polopilířů mezilodních arkád u věží a u kněžiště.⁴⁹⁾ Také již zmíněná původní podstřešní římsa u schodiškové věžice při severovýchodním nároží severní věže se dochovala jen v malém fragmentu, připomínajícím spíše nevyužitý šmorc. V prostorech rozšířených částí lodí nenacházíme žádné nerovnosti na stěnách, zejména po stranách triumfálního oblouku, které bychom v případě zbourání původních obvodových zdí mohli očekávat. V podstřeší dnešní sakristie se sice dochovalo původně plánované severovýchodní nároží trojlodí, avšak bez stop po štítu. Na západních stranách rozšířených částí bočních lodí nepozorujeme v exteriéru žádná původní odstupnění, která bychom analogicky očekávali v případě, že by šlo původně o opěráky (srov. obr. 18). Rovněž konstrukční vztah předhusitských předsíní, které jsou umístěny právě na předělu mezi západními a východními částmi bočních lodí, není sekundární vůči uvažované starší části zdiva.

V případě existence nižších kleneb v západních částech bočních lodí by dvojice tamějších oken musela být nižší či celkově menší. Potřeba jejich druhotné výměny není pravděpodobná. Profilace ostění oken bočních lodí v západních a východních částech se ostatně liší, což spíše nasvědčuje postupné výstavbě lodí.

49) J. Sommer, J. Varhaník, cit. v pozn. 4, s. 558, uvádějí, že dolní části polopilířů mezilodních arkád původně zamýšlené podoby trojlodí se dochovaly také u triumfálního oblouku (k tomu srov. obr. 19 a 20).

Obr. 24: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Detail podstřeší severní lodě v pohledu od severu. Jedna z konzol starší střechy ve stěně hlavní lodě a horní zakončení jednoho z opěrných oblouků.

Přijmeme-li však variantu postupné výstavby trojlodí, musíme se vyrovnat s existencí opěrných oblouků a s velikostí oken hlavní lodě, jejichž spodní části jsou zakryty pultovými střechami bočních lodí. J. Sommer a J. Varhaník předpokládají, že se opěrné oblouky původně pohledově uplatňovaly nad podstatně nižšími střechami bočních lodí, a spolu s vysokými, fiálami zakončenými opěráky tak propůjčovaly chrámu nevšední výraz monumentality. Upozornili však zároveň, že ke zvýšení lodí a zakrytí oblouků střechami zřejmě došlo brzy, neboť oblouky vykazují nízký stupeň eroze, způsobované povětrnostními vlivy. Jde tedy v podstatě o otázky, zda oblouky mohly plnit naznačený výtvarný efekt i při dnešní výšce bočních zdí trojlodí či zda mohly být již od počátku ukryty pod střechami, a to i přesto, že parapety oken hlavní lodě jsou v nižší úrovni než horní konce oblouků.

Na první ze dvou otázek můžeme odpovědět záporně, neboť pultová střecha, která by spočívala nad stávajícími klenebními kápěmi na straně jedné a pod okenními parapety v jejich původní úrovni na straně druhé, by měla při dané šířce bočních lodí neúnosně malé stoupání a také se po ní nedochovaly stopy na východních opěrácích. Zdá se však, že při stanovení úrovně okenních parapetů mohl stavitel plánovat poněkud nižší zdi bočních lodí, jak by bylo možno soudit z ústupku na západním konci průčelí jižní lodě asi 1,2 m pod korunní římsou, především ale z oblouků přízedních žeber ve dvou západních polích jižní lodě, jejichž vrcholnice je asi o 1 m níž než u stávající klenby (obr. 20). Umístění opěrných oblouků by tak mohlo být plánováno těsně nad střechy, jejichž sklon by byl přijatelný. Ani tento eventuální záměr však nebyl naplněn.

Odpověď na druhou otázku naznačuje situace přístupná na půdě severní lodě, jejíž vypořádací schopnost je nesrovnatelně vyšší oproti podstřeší lodě jižní. Tři opěrné oblouky vykazují, jak konstatovali J. Sommer a J. Varhaník, zanedbatelný vliv povětrnosti, jejich horní plochy však byly olámaný při stavbě některé ze střech, kterých se zde evidentně vystřídalo několik.⁵⁰⁾ Na stěně hlavní lodě se zde neobjevují obvyklé předstupující bankálové římsy oken, které bychom v případě dočasné existence parapetů nad střechami předpokládali. Přitom pro druhotné kompletní

50) Ukazují to také východní štíty obou bočních lodí.

Obr. 25: Chrudim, kostel Nanebevzetí P. Marie. Detail podstřeší severní lodě. Pohled od severu na stěnu hlavní lodě, uprostřed jedno ze zazděných oken, vpravo konzola starší střechy. Od spodních částí zazdívků okna šikmo nahoru vybíhají otisky jedné ze starších střech.

odsekání bankálových říms v nevyužívaném podstřeší patrně nelze najít přesvědčivý důvod. Spodní části oken, zasahující pod dnešní úroveň střechy, jsou pečlivě zazděny pískovcovými kvádry v rovině okolního lícce. Zazdívký v jednotlivých oknech jsou přitom pozoruhodným způsobem rozděleny svislými spárami do tří částí; samostatně jsou tak vyzděny střední části, v rozsahu světlosti okna, a postranní části, zakrývající pouze profilaci ostění (obr. 25). Zhruba v úrovni horních konců opěrných oblouků jsou osazeny opracované pískovcové konzoly se zaobleným čelem, jejichž účel lze stěží hledat jinde než v zaniklé střešní konstrukci. Těsně nad některými z těchto konzol, ale mimo jejich osy, jsou v lici zdiva hranolové kapsy nejasného účelu (obr. 22, 24, 25). Mezi dvěma oblouky, respektive mezi obloukem a štítovými stěnami podstřeší jsou osazeny vždy dvě konzoly, umístěné podstatně blíže ke koncům než ke středu vymezených úseků.⁵¹⁾ Druhotné osazení těchto poměrně mohutných prvků do staršího zdiva není pro technickou náročnost a zbytnost tohoto řešení pravděpodobné. Konzoly nejspíše nesly úseky hřebenové vaznice pultové střechy, sklonem takřka identické se střechou dnešní, nebo mírně strmější. Snad šlo o střechu, zachycenou na jižní straně Willenbergem. Stopami jiné střechy jsou maltové otisky ve tvaru silně rozevřeného velkého písmene V, připomínající otisky stejné funkce na bocích presbyteria. Ramena otisků dole přecházejí přes postranní části zazdívek oken, ale zhruba respektují části střední; dolní styk ramen, který je však velmi nejasný, vychází přibližně na okenní osy, v úrovni parapetů. V horních partiích střešní otisky procházejí těsně vedle konzol, avšak nejednotným způsobem, jejich zakončení také nelze kvůli dnešní střeše posoudit (obr. 25). Podoba a rozmístění uvedených otisků vylučují, že by mohly patřit jiné než střešní konstrukci (např. přízdní stoličce pultové střechy) nebo že by vznikly v souvislosti s nějakými novodobými úpravami v podstřeší. Části omítky nad otisky také vykazují

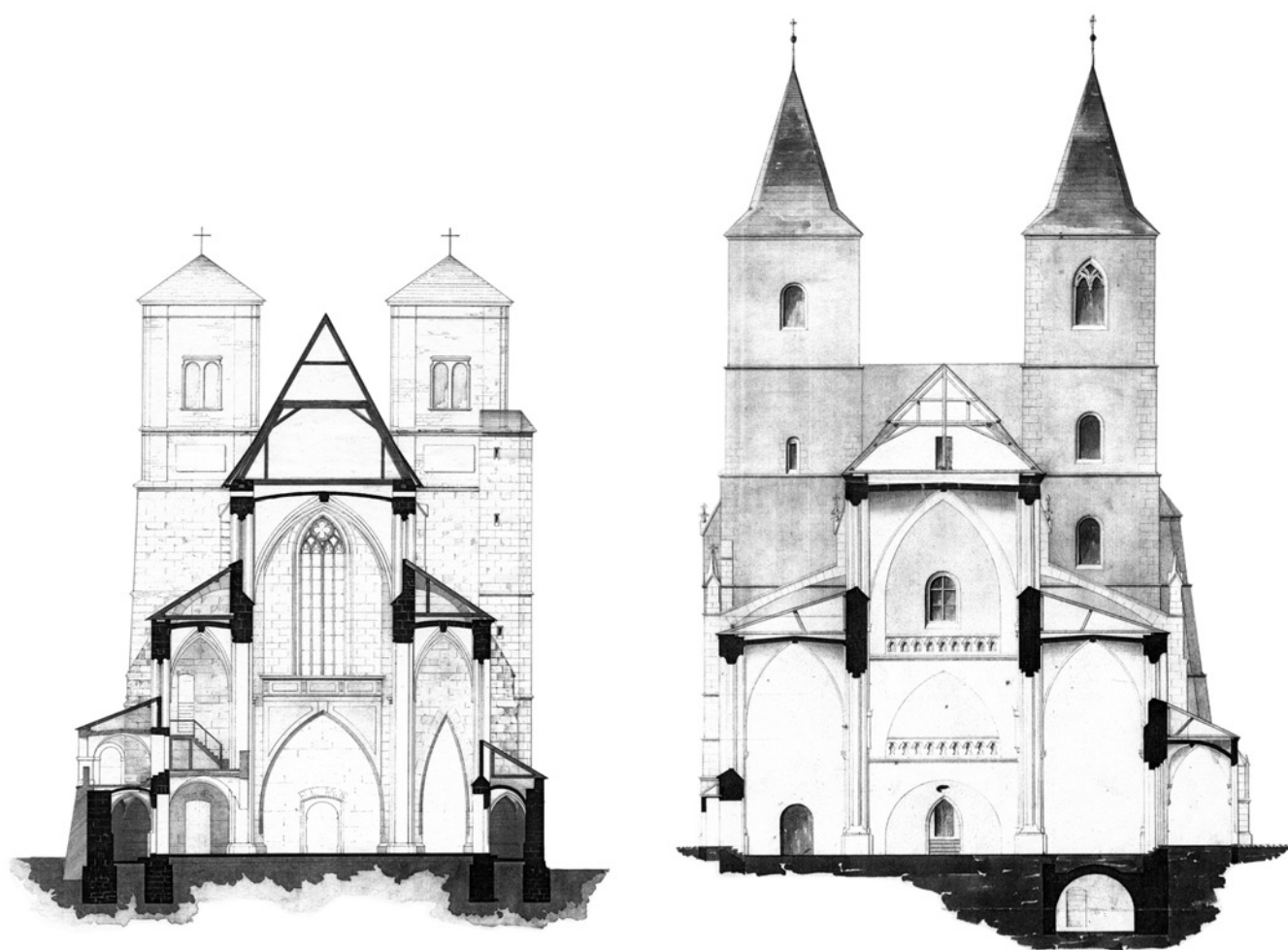
fragменты hlazeného povrchu, napovídající určení pro exteriér. Je pravděpodobné, že jde o otisky střechy, která nahradila starší pultovou střechu, již patřily mohutné konzoly. Respektování oken úžlabími této střešní soustavy je zřejmě spíše náhodné, podobně jako po stranách kněžiště. Celkový vývoj horních částí bočních zdi hlavní lodě byl tedy jako u ostatních částí chrámu zjevně velmi dynamický, provázený změnami již v průběhu samotné výstavby, nikoliv až po jejím dokončení. I když je třeba předpokládat, že původně měly být opěrné oblouky prezentovány těsně nad střechami, čemuž napovídá také jejich pečlivé provedení s profilací na hranách a úroveň parapetů oken, nejspíše k tomu nikdy nedošlo. Zjevně je třeba upustit od představy, že

oblouky hrály významnou roli ve výtvarně architektonické charakteristice exteriéru chrámu (srov. obr. 26).

Na koncích podstřešních prostor bočních lodí částečně předstupují před zeď hlavní lodě kvádřové šmorce, které byly připraveny v lícním zdivu věže a v západních operacích kněžiště. Zatímco však na straně presbytáře šmorce stoupají nejen celou výškou pudy, ale i nad její střechou až pod korunní římsu hlavní lodě (obr. 22, 23), u severní věže lze pozorovat jediný kámen těsně nad rubem klenby. Šmorce dokládají, že půdorys hlavní lodě byl určen již při budování kněžiště a dvouvěží, při vlastní stavbě hlavní lodě však byly vnější lícce jejich obvodových zdí poněkud posunuty směrem k podélné ose kostela.

V podstřeší severní lodě je konečně třeba upozornit na způsob komunikace mezi šnekovým schodištěm a interiérem věže. Ve výšce asi 150 cm nad vrcholnicí rubu klenby ústí schodiště půlkruhem sklenutým portálkem a ve stejné výšce je umístěn analogický portálek ve východní zdi věže. Někdejší přímé spojení portálků, pokud existovalo, dnes není zřejmé. Výstup ze šneku zároveň zpřístupňuje podstřeší severní lodě. Poloha portálků si vynutila zřídit nad nimi úsek pultové střechy, kolmý ke střeše nad boční lodí (obr. 4). Kvůli této pultové střeše byla při šneku na koruně zdi boční lodě postavena lichoběžná zídka, na jejíž vrchol byl teprve postaven horní díl schodišťové věžice. Pultová střecha je také nejspíše důvodem absence západního okna hlavní lodě právě na této straně. Naopak vynechání tohoto okna by nemělo smysl, pokud by zdi hlavní lodě byly stavěny nad podstatně nižšími bočními loděmi. Z toho lze odvodit, že zdivo hlavní lodě s okny se stavělo současně s oběma portálky, jejichž samostatné zastřešení vysoko na střechou případně nižší lodě nelze předpokládat. Zeď hlavní lodě ostatně nemohla být dotažena k hlavní římsce bez současné výstavby věže, která ji na západě zakončuje. Situaci portálků a absenci západního okna hlavní lodě tedy v naznačené souvislosti pokládáme za další doklad toho, že k realizaci původně plánovaných nízkých bočních lodí nedošlo.

51) Stejně konzoly nad jižní lodí jsou silně poškozeny požárem.

Obr. 26. Příčný řez trojlodími kostelů Nanebevzetí P. Marie v Chrudimi (vlevo) a sv. Vavřince ve Vysokém Mýtě před regotizací; pohled od východu (Státní okresní archiv Chrudim, fond Pozůstalost F. Schmoranze st., inv. č. 7, karton 44, inv. č. 104, karton 53).

KE STAVEBNÍMU VÝVOJI KOSTELA VE STŘE- DOVĚKU

Počátky existence chrudimského farního kostela nám unikají. Prvně se v písemných pramenech připomíná k roku 1349. Za indicii jeho raně středověkého původu mohou být pokládány dárky odváděné břevnovskému klášteru, doložené k roku 1360.⁵²⁾ Z roku 1379 pochází zmínka o starodávných právech břevnovského konventu na podací právo.⁵³⁾ V okolí kostela byly nalezeny čtyři esovité záušnice z 12. či starší fáze 13. století, které lze považovat za svědectví tehdejší funkce zdejšího hřbitova.⁵⁴⁾ Stáří hrobu dokumen-

tovaného při severozápadním nároží chrámu⁵⁵⁾ je nejasné.⁵⁶⁾ Zvyšuje se tak pravděpodobnost jeho návaznosti na starší svatyni. Nejstarší písemné zmínky o stavebních akcích, které lze spojovat s dochovaným kostelem, pocházejí až z poloviny 16. století.⁵⁷⁾ Přibližují charakter statických potíží presbytáře a kroky, které tehdy byly k jejich omezení podnikány.

Průzkum stávajícího kostela nasvědčuje jeho středověkému vývoji ve třech základních fázích, jejichž realizace byla provázena řadou průběžných změn plánu. Relativní chronologii však můžeme na některých místech navrhnout jen hypoteticky.

Za samostatnou stavební jednotku lze pokládat kněžiště se schodišťovou věžicí, založené svým závěrem do starého valu (srov. mimořádnou výšku soklu závěru, polohu sanktuária a vstupu do šneku, anomálie spodní části zdiva uvnitř kněžiště, vnější plenty bočních stran kněžiště), na jehož temeni probíhala hlavní hradba městského opevnění. Výstavbu této hradby na základě její typologie (hus-

52) Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. Pars V., Fasc. 2, ed. J. Spěvák, Prae 1960, č. 746, s. 381. Srov. H. Jiřinec, Drobnosti z místopisu českého, Památky archaeologické a místopisné V, 1863, s. 330; J. Kurka, Archidiakonáty kourimský, boleslavský, hradecký a diecese litomyšlská (Místopis církevní do r. 1421), Praha 1914, s. 629; M. Ježek, cit. v pozn. 6, s. 859 - 862.

53) Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac edita. Tomus VI, ed. G. Dobner, Prae 1785, s. 94. Toto právo mohli benediktini připadně také obdržet jako rekompensaci od krále v rámci nucených majetkových transakcí spojených s lokací města. K roku 1268 je doložen „plebanus de Chrudin“ (Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, Tomi V fasciculus secundus, ed. J. Šebánek et S. Dušková, Prae 1981, č. 546, s. 108).

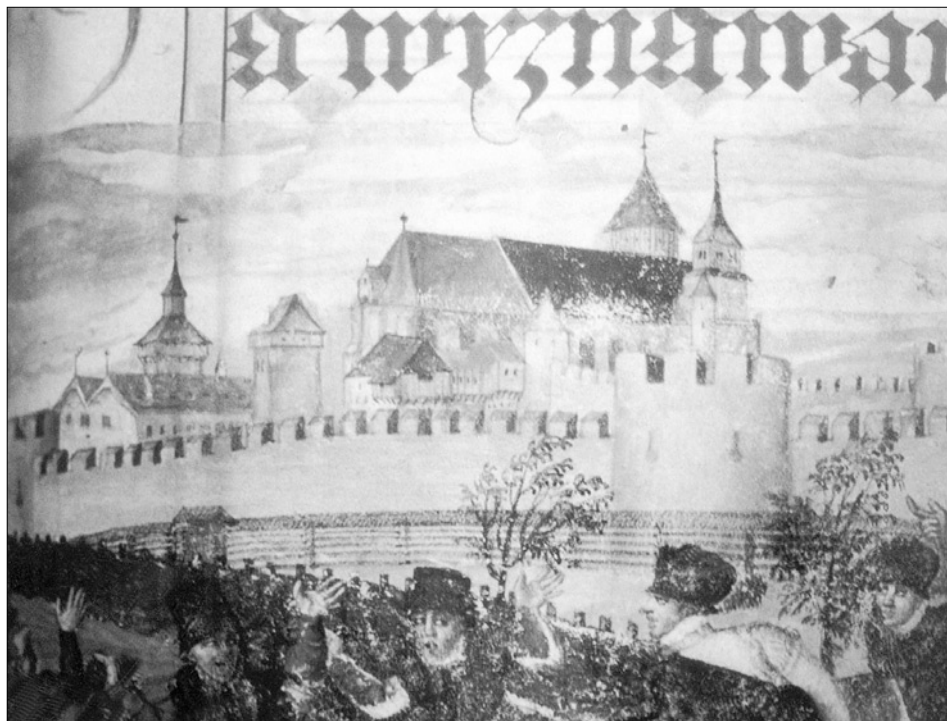
54) Nelze však vyloučit jejich sekundární uložení při zemních pracech, spojených s výstavbou městského opevnění. V prostoru východně od kostela (při stavbě nové školy) byly odkryty hroby, odůvodněné kladené

do raného středověku (M. Lüssner, Zpráva o starožitnostech nalezených v Chrudimi r. 1861 a 1863, Památky archaeologické a místopisné VI, 1864, s. 115 - 116). Srov. M. Ježek, cit. v pozn. 6, s. 860 - 861.

55) J. Frolík, J. Sigl, cit. v pozn. 17, s. 124.

56) Srov. M. Ježek, cit. v pozn. 6, s. 860 - 862. Hřbitov kolem kostela byl užíván do 17. století, viz V. Florián, cit. v pozn. 40.

57) V. Florián, cit. v pozn. 40.

Obr. 27: Chrudim, pohled od severovýchodu na město (vyobrazení z kancionálu literátů chrudimských, kolem 1570, uloženo v Okresním muzeu Chrudim). V popředí systém městského opevnění s příkopem, dřevěnými ploty, pozdně gotickou hradbou (klíčové střelny v baštách) a hlavní hradební zdi (v pozadí). Hlavní hradba zprava (od severu) dobíhá k domu na místě pozdějšího čp. 56 a končí zde jednou z věží. Vlevo od uvedeného domu (s dřevěnými předstupujícími nástavbami) je tzv. Žižkova věž, dále tzv. stará škola, dnešní čp. 57 (střecha se středním úžlabím), a v pozadí věž zv. Hláška. Uprostřed kostel Nanebevzetí P. Marie.

tě řazené půlkruhové věže malého půdorysu, patrně s uzavřenou vnitřní stranou) a patrně i archeologického výzkumu klademe do 13. století.⁵⁸⁾ Založení kněžiště v tomto problematickém terénu v 1. polovině 14. století muselo mít zvláštní důvod, kterým jistě nebyla snaha o posílení městského opevnění. Fortifikační systém královského města, jak jej lze rámcově rekonstruovat,⁵⁹⁾ takovéto opatření nevyžadoval, z hlediska funkce opevnění jde naopak o kompromis. Nelze vyloučit, že dispozice a situace chrámové novostavby reagovala na funkční starší kostel. Předpoklad o poloze tohoto kostela v prostoru dnešního trojlodí nabízí vysvětlení relativně značné délky stávající svatyně a neobvyklé situace jejího západního průčelí, stavěného nejspíše zhruba současně s kněžištěm.

Poznatky získané průzkumem ukazují, že presbytář byl budován podle jednotného, byť průběžně upravovaného projektu. Vnější průčelí jsou - pokud lze posoudit - v celém obvodu charakteristická licem z lomového zdiva do úrovně okenních bankálů a tesanými kvádry ve vyšší úrovni a na opěrácích. Vysunutí východní části kněžiště na temeno valu a před lic hradební zdi se projevilo vyzdvížením okenních parapetů jeho tří stran do vyšší úrovně a neobvyklým zvýšením jejich vnějších částí. Analogické je uspořádání parapetů východního a středního okna severní strany kněžiště, důvodem zde však byl nejspíše teprve během stavby vzniklý záměr připojení přístavku sakristie. Poměrně silná spodní partie obvodového zdiva kněžiště (ca 150 - 160 cm) a přesazení jeho vnějšího líce před horní, kvádřovou část patrně souvisí se snahou lépe se vyrovnat s nejistým prostředím valu, jehož povrch byl již během stavby upravován. Na

druhé straně však skutečnost nejednotné výrazného přesazení líce zdiva pod okny nelze přeceňovat. Jakkoli je tento stavební detail poměrně vzácný, není ojedinělý; v rámci regionu se objevuje na závěrech kostelů sv. Jakuba v Poličce a sv. Duha v Hradci Králové.⁶⁰⁾ I v tomto směru se záměr chrudimského stavitele zřejmě průběžně vyvíjel, neboť pod východním a středním oknem severní strany bylo zesílení provedeno až dodatečně, nejspíše v souvislosti s podstatným snížením vnějšího terénu. Nic nenasvědčuje možnosti, že by dolní a horní část zdiva kněžiště patřila v kterémkoli místě jeho obvodu odlišnému stavebnímu záměru. Problematiká je otázka případného obvodového soklu, který je prokázán pouze na třech stranách závěru a snad také v západním poli jižního boku. Na ostatních částech obvodu kněžiště mohl být zakryt středověkými nebo až pozdějšími plantami, nebo se od

jeho realizace upustilo tam, kde se současně rozhodlo o přístavku (západní pole severní strany). Odrazem úsilí stavitele vyrovnat se s terénními podmínkami může být také příčný klenutý prostor pod západní částí presbytáře, kam těleso valu, na němž stál závěr, již nesahalo.

Patrně již během výstavby kněžiště se přítomnost svažitě masu valu ukázala jako nevhodná a val proto začal být odstraňován. Podobný proces zasáhl rovněž terén kolem kněžiště ve větším plošném rozsahu, a to nejen uvnitř, ale i vně linie hradební zdi, která tak byla ve vymezeném prostoru likvidována. Vývoj na obou stranách kněžiště zřejmě nebyl shodný. Skutečnost, že pouze na severu se dochoval předpokládaný relikt hradby, lze vyložit tak, že opěrák a část hradby zde byly brzy využity jako obvodová zeď přístavku. Se snížením valu byly jejich základy spolu s vlastním obvodovým zdívem kněžiště pouze podezdívány či jinak zpevnovány, nebyl však důvod k jejich odstranění, zvláště pokud již došlo k realizaci kleneb. Protilehlý opěrák na jižní straně závěru presbyteria je samostatně vytvářen pouze ve své horní polovině, zatímco jeho dolní partie tvoří nedílnou součást východní zdi přístavku, vystavěné rovněž z pískovcových kvádrů. Také zde však mohl být vývoj složitější. Přes homogenost kvádřové zdi je na její východní straně patrná svislá trhlina, jejíž poloha odpovídá čelu předpokládaného opěráku. Trhlina může naznačovat, že část zdi o rozměru půdorysu opěrného pilíře má jiné základové poměry než její zbývající díl. Zřejmě zde tedy před výstavbou jednotné zdi stál samostatný opěrák, snad využívající lomového zdiva hradby, jako na severní straně kněžiště. Exi-

58) V. Razím, P. Zahradník, cit. v pozn. 9, passim.

59) Tamtéž.

60) První z uvedených chrámů byl sice po zničujícím požáru 1845 znovu vystavěn, dosud však nebyla seriózně zodpovězena otázka, zda a případně které části středověkého zdiva se zachovaly.

Obr. 28: Chrudim, snímek starého děkanství (čp. 56) v pohledu od východu. V dolní části průčelí šikmo probíhající část zdíva, která patrně nesouvisí se zdívem ve vyšších partiích, upravo nárožní rizalit. Vpravo od budovy val, na němž stojí hlavní hradba městského opevnění s jednou z věží (Okresní muzeum Chrudim, před rokem 1890).

stence samostatného opěráku by však zároveň znamenala, že k odstranění hradební zdi došlo dříve, než mohla být využita jako obvodová zeď přístavku. Kvádrová zeď byla založena v již snížené úrovni terénu. Jejím primárním úkolem podle stop pokračování k jihu zjevně nebylo tvořit jednu z obvodových zdí jižního přístavku kněžiště. Středověký původ tohoto přístavku je nejistý, ale pravděpodobný. K presbytáři dodatečnou sakristii bohužel nepomáhá blíže datovat gotická klenba. Její výstavbu je však třeba podle stop v podstřeší předpokládat již v průběhu stavby kněžiště, přitom však po snížení přilehlého terénu. Nejspíše plochostropá místnost v západním sousedství vznikla v návaznosti na sakristii, zároveň však po změně plánu šířky bočních lodí.

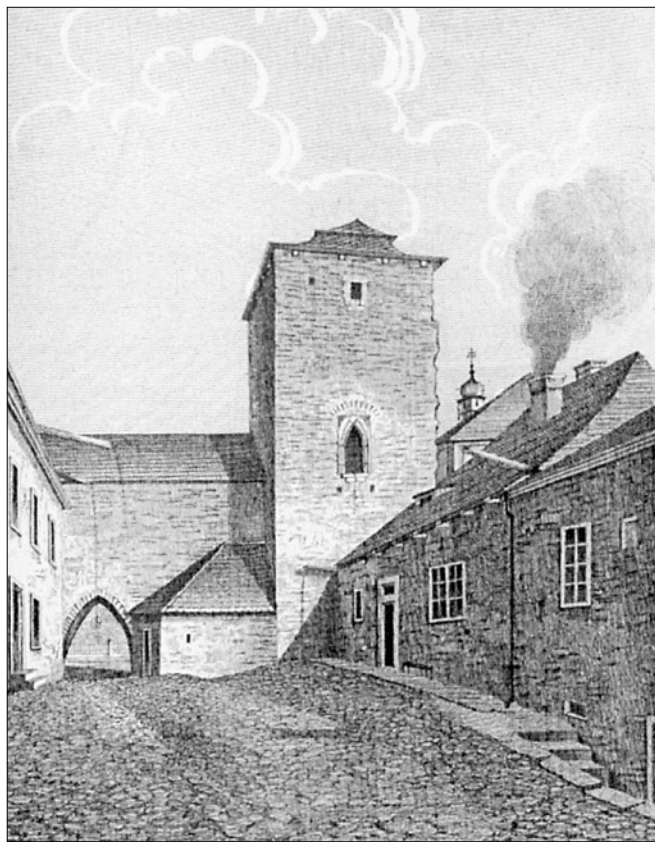
Presbytář měl být do dostavby trojlodí soběstačnou stavbou. Situace jeho šnekového schodiště snad prozrazuje záměr stavitele umožnit operativní využití podstřeší v rámci funkce hradebního systému. Poněkud mohutnější západní opěráky kněžiště v dolní části plynule vytvářely zároveň východní zdi bočních lodí, které měly být poměrně úzké a nízké, jejich štíty však připraveny nebyly. Původní součástí kněžiště je také štít nad vítězným obloukem, jehož západní strana byla určena pro střechu proponované hlavní lo-

dě. Jedinou anomálií půdorysu kněžiště je zmíněná severojižní orientace dvou opěráků jeho závěru, ležících v linii hradební zdi.⁶¹⁾

Dobu výstavby presbyteria lze rámcově stanovit na základě architektonického členění interiéru, které reflektuje poklasický vertikalismus a linearizující tendence 1. poloviny 14. století.⁶²⁾ Absolutní datum z pokročilého období výstavby kněžiště poskytl dendrochronologický průzkum trámů jeho krovu, k jehož vztyčení nejspíše došlo na samém počátku 40. let 14. století. Dobu výstavby kněžiště můžeme jen odhadovat, lze však předpokládat, že byla zahájena nejpozději počátkem 30. let 14. století. Dokončovací práce

61) Analogicky jsou situovány příslušné opěráky pozdně gotického kněžiště kostela sv. Gotharda ve Slaném, jehož závěr rovněž prostupoval linií hlavní hradby, její hmotu však nevyužil. Srov. V. Razím, Opevnění města Slaného v minulosti a dnes, in: Slaný, české město ve středověku, Kladno - Slaný 1997, s. 26 - 34; J. Sommer, Ke stavebnímu vývoji kostela sv. Gotharda ve Slaném, tamtéž, s. 14 - 21. S obdobnou situací opěráků se však setkáváme i u chrudimského kostela sv. Kateřiny.

62) Dosavadní literatura navrhuje značně široké datování, navíc s některými nepodloženými tvrzeními (srov. pozn. 4). Poslední příspěvek (K. Benešová, cit. v pozn. 4) datuje bez uvedení důvodu zahájení výstavby až po roce 1363, a to „v místech hradní kaple“ (!).

Obr. 29: Chrudim, tzv. Žižkova věž a úsek zdi s bránou, pohled od západu. Vpravo před věží kostelníkův domek (čp. 58) vlevo jižní přístavek kněžiště kostela (F. A. Heber, cit. v pozn. 36).

po zastřešení se mohly odehrát v delším časovém období.

Přibližně ve shodné době jako kněžiště bylo podle zmíněných architektonických prvků stavěno západní dvouvěží se schodišťovou věžicí, zároveň připravené pro výstavbu bazilikálního trojlodí s výrazně převýšenou hlavní lodí. Zejména lineární profilace přípor mezilodních arkád dovolu- je soudit, že výraz interiéru lodí měl být srovnatelný s kně- žištěm.⁶³⁾ Relativně náročná kamenická výzdoba - zejména klenební konzoly v jihozápadní věži - poukazuje ke kvalit- ní stavební huti a čeká na své podrobné uměnovědné zhod- nocení v širším kontextu sakrální architektury východo- českých věnných měst (zejména kostely v Hradci Králové, Jaroměři a Vysokém Mýtě). Tyto prvky patří do srovnatel- né kvalitativní kategorie s kamenickou výzdobou horních částí západních opěráků kněžiště.⁶⁴⁾ Hlavní lodi byl při- souzen k východu se rozšiřující půdorys, čímž byly mezilodní arkády neobvyklým způsobem odsazeny od triumfálního oblouku. Jednoznačný výklad této anomálie patrně není možný.⁶⁵⁾ Domníváme se však, že odpověď lze nejspíše hle-

dat ve zvláštních okolnostech výstavby dvojvěží a presbytáře. Je pozoruhodné, že na triumfální oblouk nenavazují přípory arkád podobné protilehlým příporám u věží. Tato skuteč- nost spolu s půdorysnou asymetrií profilace triumfálního oblouku, který je na straně hlavní lodě členěn pouhým vý- žlabkem, budí dojem, že při dokončování presbyteria nebylo zcela jasno o způsobu návaznosti trojlodí. Západní opěrá- ky kněžiště sice ve svých spodních partiích plynule pře- cházely ve východní zdi proponovaných bočních lodí, ale nebyly vztyčeny jejich střešní štíty. Stavitel presbyteria, pa- trně v souvislosti s neujasněností pokračování stavby, pro- vedl na stěnách jeho západních opěráků šmorce, které zá- měrně nebo nepřesností posunul oproti bočním zdem kně- žiště poněkud do stran. Plán trojlodí se na samém začátku vlastní výstavby podstatně změnil, když byly boční lodě oproti původnímu záměru značně zvýšeny. Výstavba lodí zřejmě zahájila bočními zdmi ve směru od věží k východu. Mírná různoběžnost těchto zdí nasvědčuje tomu, že mířily k ukončení východních zdí, vybudovaných zároveň s kně- žištěm. Pokud by však zároveň měly být pro navázání hlav- ní lodě využity zmíněné šmorce, vznikly by východní části bočních lodí příliš úzké. Tento defekt byl zřejmě operativ- ně eliminován jejich rozšířením.

Stavitel trojlodí vybudoval nad bočními loděmi tři páry poměrně plochých opěrných oblouků, které se měly uplat- ňovat nízko nad střechami, jež by dosahovaly pod parapety oken hlavní lodě. Toto řešení, připomínající kostel sv. Vav- řince ve Vysokém Mýtě, kde se uplatňuje nad pultovými střechami malého sklonu bočních lodí a sakristie,⁶⁶⁾ mělo spoluvytvářet celkovou výtvarně architektonickou nadprů- měrnost kostela (srov. obr. 26). Ještě před realizací zámě- ru však byla spodní část oken hlavní lodě zvenku zazděna a pultová střecha, nesená mohutnými krakorci, zvýšena nad opěrné oblouky.⁶⁷⁾

Zřejmě nejdůležitějšími datovacími prostředky trojlodí jsou asymetrické východní konzoly hlavní lodě, ale přede- vším klenby bočních předsíní, které lze spojovat s okru- hem děl dvorské huti Václava IV. (kolem roku 1400).⁶⁸⁾ Vzhledem k tomu, že předsíně vznikly jako součást po- stupné výstavby, a nikoliv jako pozdější doplněk, probíha- la výstavba trojlodí patrně ve značném časovém rozpětí.

K OTÁZKÁM STŘEDOVĚKÉ ZÁSTAVBY V OKOLÍ KOSTELA

Absence odborného zpracování dějin středověké Chru- dimi je jednou z příčin přezívání tradovaných, leč mnohdy

arkády byly založeny na průběžné zdi s kvádrovým licem. Užití průběžné základové zdi lze však v daném případě spíše předpokládat.

66) Srov. Z. Wirth, cit. v pozn. 64.

67) Je nutné poznamenat, že poslední pokus o nástin stavebního vývoje (K. Benešová, cit. v pozn. 4) přináší spíše nedorozumění a omyly než obohacení dosavadních poznatků (také na ilustračním snímku je zaměněn interiér kostela Nanebevzetí P. Marie za sv. Kateřinu na chru- dímském předměstí).

68) Srov. V. Mencl, cit. v pozn. 4. V literatuře se objevuje (ibid.; K. Bene- šová, cit. v pozn. 4) datování výstavby trojlodí také podle vlysů hlav- ic na pilířích mezilodních arkád s motivy korunky a prolamovaných kruzeb (srov. obr. 20). Na Schmoranzových plánech však nejsou tyto prvky patrné a je velmi pravděpodobné, že byly tvarově modifikovány či dokonce zcela nově vytvořeny až během Schmoranzovy rekonstrukce kostela. V souvislosti s pokusy o stanovení relativní chronologie chrá- mu stojí za zmínku, že gotické klenby kněžiště a sakristie jsou ka- menné, zatímco klenby trojlodí z cihel.

63) Chrudimské kostelní věže zřejmě stály již kolem roku 1400, kdy je zmiňována oprava orloje na veliké věži (srov. J. V. Šimák, České ději- ny I/5, Praha 1938, s. 1243). Willenbergem zachycený osmiboký tvar horních částí věží připomíná věže pražských novoměstských kostelů sv. Apolináře, sv. Kateřiny a P. Marie Na trávníčku, stavených shod- ně v průběhu 3. čtvrtiny 14. století.

64) Nejblíží analogií k zoomorfnímu chrliči na severním ze západních opěráků kněžiště jsou podobné prvky na opěrácích kostela sv. Vavřince ve Vysokém Mýtě (srov. Z. Wirth, Soupis památek historických a umě- leckých v politickém okrese vysokomýtském, Praha 1902, s. 115 až 117).

65) T. Durdík (Hrady..., cit. v pozn. 5, s. 215) usoudil, že pro výstavbu ar- kád bylo využito zdív domnělého hradu, přičemž upozornil na Sch- moranzovu stručnou, blíže nedokumentovanou zprávu, že pilíře severní

Obr. 30: Chrudim, severní průčelí tzv. staré školy, čp. 57, a tzv. Žižkova věž s úsekem zdi s branou, pohled od severovýchodu (kresba E. Jelínka uložená v Okresním muzeu Chrudim).

zcela nepodložených názorů z 19. století o počátcích právního města.⁶⁹⁾ Podstatnou roli v nich sehrálo spojování knížecího *castrum*, zmiňovaného v raně středověkých listinách,⁷⁰⁾ s představou o vrcholně středověkém hradu a velmi problematické ztotožnění formulářového textu z doby Přemysla Otakara II. s opisem zakládací listiny města.⁷¹⁾ Označení *Crudin antiqua* z formulářového textu se stalo podnětem k hledání polohy knížecího sídla (v novější literatuře nazývaného akropole) a domněle následného královského hradu. Tato poloha byla od 1. poloviny 19. století nalézána jižně od kněžiště kostela - v místech domu čp. 57, pozoruhodného pozdně gotickými pilíři (tehdy ovšem časově nezařazenými) a sousedícího s gotickou, tzv. Žižkovou věží.⁷²⁾ F. Schmoranz na základě důkladného poznání

budovy kostela (nicméně v zajetí svých mylných interpretací a představ o dějinách středověké Chrudimi) soudil, že před výstavbou trojlodí „pouze presbyterium co hradní kaple stálo“.⁷³⁾ Předpokládaný hrad kladl rovněž do míst bývalé školy (čp. 57), závěr kostela spojoval s linií městské hradby. K označení kněžiště dochovaného kostela za hradní kapli vedlo Schmoranze (pomineme-li otázku chápání raně středověkého pojmu *castrum*) srovnání profilace podokenní římsy kostela s analogickou římsou na průčelí domu čp. 57. Dnes ovšem víme, že samotná takováto profilace je chronologicky nevyužitelná a může se vyskytovat na stavbách i ze zcela odlišných staletí.

Teprve o půlstoletí později K. V. Adámkem výslovně označil presbytář farního kostela za relikv královského hradu. Svůj předpoklad o existenci chrudimského hradu ve 13. století zdůvodnil pouze tak, že „poukazuje-li se, že není písemné zmínky o králov-

ském hradě, lze uvést, že není také nikde zmínky o tom, že bývalý knížecí hrad [přemyslovské *castrum* - pozn. autorů] byl zbořen nebo spuštěn. Poukaz, že ani jiné listinné zprávy nejsou o královském hradě chrudimském, nedokazuje, že tento hrad v době královské nebyl“.⁷⁴⁾ Tento „argument“ se T. Durdíkovi a J. Frolíkovi stal východiskem k „rekonstrukci“ chrudimského hradu.⁷⁵⁾ Dokládání jeho někdejší existence bylo nahrazeno odkazem na názory předchozích autorů, mnohdy přitom ve skutečnosti odlišné.⁷⁶⁾ Ze starších soudů bylo převzato rovněž označení několika budov v nejbližším okolí kostela (tzv. Žižkova věž a přilehlá brána, dům čp. 57) za zbytky hradu. Pozdně gotické pilíře domu čp. 57, původně jedna z hlavních opor výkladu o královském hradu, byly ovšem z argumentace vynechány.

Stavebně historický průzkum zbytků městského opevnění a kostela, spojený s konfrontací mapových podkladů s poznatky o terénní situaci, nás vede k závěru, že hlavní hradba městského opevnění navazovala na severu i jihu přímo na kostelní presbyterium, které - zejména svým závěrem -

69) Srov. M. Ježek, cit. v pozn. 6, s. 835 - 869.

70) Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Tomus I, ed. G. Friedrich, Pragae 1907, č. 387, s. 375. Tomus II, ed. G. Friedrich, Pragae 1912, č. 229, s. 216.

71) Nekritické přebírání výkladu F. Palackého (Pomůcka ku poznání řádů zemských království českého v druhé polovici XIII. století, Časopis českého musea 5, 1831, s. 311 - 312) nebylo až do sklonku 20. století nikterak ovlivněno postojem editorů Českého diplomatáře vůči formulářovému kusům. K otázce označení *Crudin antiqua* viz M. Ježek, cit. v pozn. 6, s. 837 - 839.

72) O „nákladném zámku“ v místech domu čp. 57 se v dochovaných pramenech prvně zmiňuje J. Ceregetti, Historia Chrudimská, v níž se wipisuje počátek města Chrudimě, jakož také skáza, a zase poznou wistaweni, a wsselikých věcí w něm zběhlych, 1771, rukopis uložen v Okresním muzeu Chrudim, bez sign. O hradu pak hovoří J. G. Sommer, Das Königreich Böhmen. Fünfter Band. Chrudimer Kreis, Prag 1837, s. 8; F. A. Heber, cit. v pozn. 36, s. 151; A. Sedláček, Hrad, zámky a tvrze království českého. Díl I. - Chrudimsko, Praha 1882, s. 174 - 175, ad. Na tuto tradici navázali výkladem zdiv domu čp. 57 D. Libal, J. Macháček, cit. v pozn. 5. Srov. M. Ježek, cit. v pozn. 6, s. 835 - 837.

73) F. Schmoranz, Děkanský kostel v Chrudimí, Posel z východních Čech VI, 1877, č. 7, s. 2. Své představy o vývoji kostela a o výstavbě trojlodí v 15. století odvozoval F. Schmoranz z domněnky o převodu farní funkce z dominikánského kostela, údajně zničeného husity, na kostel Nanebevzetí Panny Marie. Tento dohad, na který navázali též J. Frolík, J. Sigmund (cit. v pozn. 17, s. 126), patrně vzešel z údaje M. Lüssnera (Zpráva o starožitných věcech během roku 1858 v městě Chrudimí a v okolí vykopaných, Památky archaeologické a místopisné III, 1859, s. 233) o nález románské hlavice v místech zaniklého řeholního domu. K problematice dominikánského kostela srov. M. Ježek, cit. v pozn. 6, s. 862 - 865.

74) K. V. Adámk, cit. v pozn. 16, s. 47.

75) T. Durdík, J. Frolík, cit. v pozn. 5.

76) Srov. M. Ježek, cit. v pozn. 6, s. 835 - 836.

Obr. 31: Chrudim, východní průčelí domu čp. 57 (tzv. stará škola). Detail jižního opěráku s původní heraldickou a figurální výzdobou. Opěrák obklopuje předstupující novodobé zdivo z kvádrů, jímž byla dodatečně zesílena východní zeď domu.

bylo založeno na valu. Naproti tomu součástí představy o zaniklém kastelovém hradu je tvrzení, že závěr kostelního presbytáře - původně prý hradní kaple - nevystupoval z hradební zdi městské fortifikace, ale z obvodové zdi čtyřúhelného hradního jádra, která měla být oproti linii městské hradby mírně vysunuta k východu (obr. 33).⁷⁷⁾ Tento zcela nepodložený dohad vycházel zřejmě z apriorního datování stavebních konstrukcí v okolí presbytáře. Domněnka o kastelu také zcela pomíjí prostorové a terénní vztahy polohy k reliktním hradištnímu opevnění i prvky ve zdivu kostela, které o nich svědčí. Stěží lze přijmout samu představu, že by obvodové zdi údajného kastelu byly založeny v podstatně nižší výškové úrovni než bezprostředně sousedící městská hradba, stojící prokazatelně na valu. Fortifikační funkčnost takového hradu by byla značně znehodnocena.

Dále připomeňme, že ve své dosud nejpodrobnější argumentaci pro podporu kastelu T. Durdík uvádí, že „závěr kostela skutečně vykazuje od ostatní stavby výrazně odlišný charakter“ a že „není pochyb o tom, že obě zdi po stranách polygonu jsou pozůstatkem čela jádra hradu, po jeho zániku pak městského opevnění“.⁷⁸⁾ Průzkum kostela ukazuje podstatně složitější a hlavně nejednotnou situaci na bo-

cích závěru - na severu nejspíše zbytek městské hradby starší než polygon a na jihu naopak konstrukci s kněžištěm současnou, či spíše mladší. Vlastními východisky pro ztotožnění spodní části trojbokého závěru kněžiště s kaplí uvažovaného hradu jsou pro T. Durdíka „především velká síla zdiva a technologická odlišnost od ostatní stavby“ a jeho nepodložená tvrzení o technologicky rozdílných fázích výstavby presbytáře.⁷⁹⁾ T. Durdík dále pokládá za pravděpodobné, že zdivo kaple se dochovalo i v bočních zdech kněžiště, a tvrdí, že kaple, která prý musela mít šíři dnešního presbytáře, „dle slepého soklu soudě, musela se nacházet až v patře“.⁸⁰⁾ Svou argumentaci končí úvahami, vyslovenými již F. Schmoranzem.⁸¹⁾ Také tyto další body Durdíkovy argumentace jsou průzkumem kostela podle našeho názoru vyvráceny.

Také k zástavbě v sousedství kostela lze prezentovat nové poznatky.⁸²⁾

Jediným celkovým přesnějším plánem někdejší zástavby v bezprostředním okolí chrámu je mapa stabilního katastru z roku 1839 (obr. 2). V malém odstupu od bočních front kostela stály na severu domy čp. 55 a 56 a na jihu domy čp. 57, 58, 59 a 60.⁸³⁾ Dodnes se z nich dochovala pouze čp. 57 a 60. Mezi čp. 57 - 58 a jižním přístavkem kostela stála hranolová věž, zv. Žižkova, zbořená roku 1846. Nároží kostelního přístavku s věží spojoval krátký úsek zdi, prolomený branou. Východní průčelí domů čp. 56 a 57 podle mapy stabilního katastru spojovala zeď, na severu přerušovaná nedlouhou předtím zřízenou silnicí. Zeď vyrůstala ze dna městského příkopu, širokého v nezastavěných místech zhruba 35 - 40 m (obr. 2). Stejný stav schematicky zachycuje nedatovaný plán Chrudimi z doby kolem poloviny 18. století (obr. 34). Z doby před zasypáním příkopu pochází plán městského opevnění z roku 1824. Ze všech plánů nejlépe znázorňuje, že obdélný pozemek východně od kněžiště, vymezený domem čp. 56 na severu, čp. 57 na jihu a zdí na východě, vznikl druhotným zasypáním části šijového příkopu městského opevnění, který nepřerušeně probíhal napříč celé ostrožny, těsně před kostelním závěrem (obr. 35).

Nejstarším a dosud nedoceněným pramenem k podobě zástavby v okolí kněžiště kostela je zobrazení z tzv. kancionálu literátů chrudimských z doby kolem roku 1570,⁸⁴⁾ které v pohledu od severovýchodu zachycuje (zleva) dům na místě dnešního čp. 57 (tzv. stará škola) s věží zv. Hlávka v pozadí, dále tzv. Žižkovu věž, kostel a konečně dům na místě zaniklého čp. 56 (staré děkanství) (obr. 27). V popředí těchto staveb sice probíhá v několika liniích východní část městského opevnění, které zakrývá jejich spodní partie, přesto však můžeme na pohledu rozlišit vzájemnou situaci jednotlivých objektů, částečně jejich půdorys a řadu stavebních

79) Tamtéž, s. 214

80) Tamtéž, s. 215.

81) Tamtéž, s. 215; srov. F. Schmoranz, cit. v pozn. 2. Kromě zmíněné otázky průběhu mezilodních arkád se jedná o dohad o možné souvislosti zmíněného sklepa pod kněžištěm s domnělým hradem (T. Durdík připouští také funkci sklepa jako komunikace obránců podél městských hradeb v době, kdy prý byl pohyb nad terénem znemožněn budovou kostela).

82) Navazujeme tak na rozbor M. Ježka (cit. v pozn. 6), který můžeme prohloubit a v některých směrech modifikovat.

83) Doposud nejstarším pramenem k poznání počátků zástavby v místech zaniklého domu čp. 55 je gotický portálek, odkrytý v úrovni někdejšího suterénu (J. Frolík, J. Sigl, cit. v pozn. 17, s. 112, 114).

84) Uložen v Okresním muzeu v Chrudimi. Srov. K. Chytil, Český graduál literátů chrudimských z doby kolem roku 1570, Chrudim 1898.

77) T. Durdík, Hradby..., cit. v pozn. 5, s. 214 -215. Víze kastelového hradu byla v archeologické literatuře již odmítnuta (viz M. Ježek, cit. v pozn. 6).

78) Tamtéž, s. 214.

Obr. 32: Chrudim, veduta města od jihu, kolem roku 1785. Srov. návaznost západního křídla tzv. staré školy (čp. 57; v legendě pod číslem 14) na jižní průčelí tzv. Žižkovy věže (Státní okresní archiv Chrudim).

detailů. Na základě podrobné komparace s dalšími prameny a s dochovanými stavbami lze konstatovat, že toto zobrazení je velmi realistické. Se zobrazením kostela vzácně konvenuje svědectví o tři desetiletí mladší Willenbergovy veduty pokud jde o horní části věží (obr. 1); věrně je zpodobněna rovněž schodišťová věžice u severní věže i arkýř závěru kněžiště.

Hlavní hradba městského opevnění je na obrázku v kancionálu ukončena při budově na místě starého děkanství (čp. 56) jednou z oblých věží, zcela shodně se situací na mapě stabilního katastru. Přitom je zřetelné, že hradba směrem k této věži mírně stoupá. Budova na místě starého děkanství má půdorysně členité horní patro s dřevěnými stěnami, předstupujícími za pomoci hustě řazených šikmých vzpěr. Znázorněná severní strana budovy svým půdorysem v podstatě odpovídá barokní budově děkanství, zachycené na tomto místě mapou stabilního katastru. Je proto třeba počítat s možností stavební kontinuity. Zobrazení dále ukazuje, že uvedená budova byla založena znatelně níž než hlavní hradba v jejím severním sousedství, stojící na valu. Výškové poměry tedy prakticky odpovídají stavu dochovanému ještě na konci 19. století. Stejný obraz poskytují fotografie starého děkanství a přiléhajícího opevnění (obr. 28). Na dochovaných snímcích je pozoruhodný také výrazný sokl, který odděloval spodní část celého jižního a téměř celého východního průčelí děkanství od zvýšeného přízemí.⁸⁵⁾ Šikmý půdorys soklu na východním průčelí (srov. obr. 28)

naznačuje, že může jít ve skutečnosti o pozůstatek zdíva starší budovy poněkud odlišného půdorysu, na nějž nasedá mladší obvodové zdívo barokního děkanství. Blok zdíva v koutě mezi východním průčelím budovy a rizalitem na jejím severovýchodním nároží může znamenat, že hranolový tvar tohoto rizalitu, připomínající věžici, byl původně jiný. Za pozornost stojí také blok zdíva na jihovýchodním nároží budovy (obr. 28), který není opomenut ani schematickým plánem města z doby kolem poloviny 18. století (obr. 34), ovšem s výrazně větším půdorysem. Proto nelze vyloučit, že byl tento blok v uvedené době větší, přičemž stopou tohoto jeho tvaru by mohl být zvláštní terénní výběžek do svahu příkopu, patrný na plánu z roku 1824 (obr. 35).

Uvedené skutečnosti nasvědčují tomu, že dům čp. 56, doložený jako barokní děkanství, byl minimálně renesanční, reálné však lze uvažovat i o středověkém původu. Takřka celým svým půdorysem byl vysunut do prostoru příkopu městského opevnění a jeho základy zde spočívaly podstatně níž než základy hlavní hradební zdi.

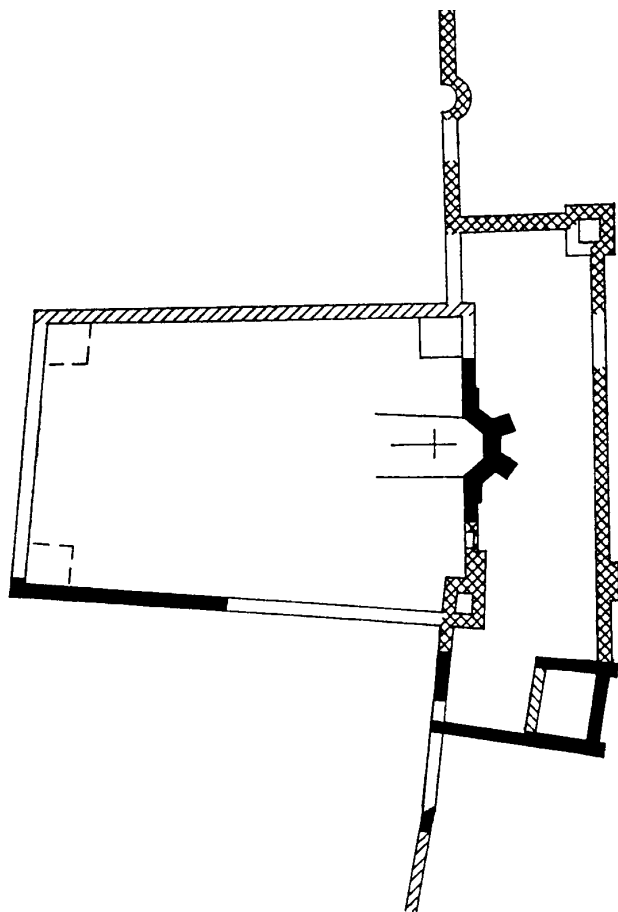
Prostorem zaniklého děkanství (domu čp. 56) byl veden výkop, archeologicky sledovaný J. Frolíkem a J. Siglem.⁸⁶⁾ Autoři se u popisu v místě východní zdi domu omezili na sdělení o protnutí kamenné „hradby“ široké 2,5 m, zachycené ve výšce 2,1 m, východně od ní prý byl zjištěn příkop široký 16,5 m.⁸⁷⁾ Oznámili též zjištění západní stěny jiného příkopu, širokého minimálně 9 m, západně od této zdi. Jeho východní stěna byla podle nich zničena sklepem domu čp. 56.⁸⁸⁾ Obrazovým protějškem těchto tvrzení je zkrslý

85) Snímky zachycující východní i jižní průčelí budovy děkanství jsou např. publikovány in: J. Charvát, *Stará Chrudim. Vlastivědné vyprávění o minulosti českého města*, Chrudim 1991, s. 22; J. Frolík, J. Sigl, cit. v pozn. 5, s. 34.

86) J. Frolík, J. Sigl, cit. v pozn. 17, Fig. 1c.

87) Tamtéž, s. 118.

88) J. Frolík, J. Sigl, cit. v pozn. 13, s. 444.

Obr. 33: Chrudim, hypotetický půdorys kastelového hradu 13. století v prostoru a v okolí kostela Nanebevzetí P. Marie (černě - zachované zdivo, křížkovaně - zbořené, plány doložené zdivo, šrafované - průběh zdiva odvozený z rozboru parcelace, bíle - zdivo hypotetického určení) podle T. Durdíka (cit. v pozn. 5). Kromě nesprávné analýzy stavebního vývoje závěru kněžiště kostela a jeho přístavků nebere plánkem prezentovaná hypotéza v úvahu vybudování závěru kostela a sousední městské hradby na valu, stejně jako pozdější snížení terénu kolem závěru a druhotné zasypání části šjového příkopu. Nesprávně nebo neprůkazně je na plánu prezentován půdorys a relativní stáří staveb jižně od kněžiště, také datování ostatních znázorněných staveb je vykonstruované.

plánek jádra Chrudimi se schematickým nákresem odkryté situace.⁸⁹⁾ Od valu ležícího v (skutečné) prvotní linii městské hradby⁹⁰⁾ se podle kresby k východu svažovala stěna příkopu, dále k východu je zakreslena zmíněná 2,5 m široká zeď.⁹¹⁾ Od jejího východního lince se podle obrázku svažovala k východu západní stěna dalšího příkopu. O 16,5 m východněji měla stoupat protější stěna. V popisu této situace se ale autoři o žádné západní stěně příkopu, který nakreslili na obrázku východně od zachycené zdi, nezmiňují. Nehovoří ani o zastíženém podloží. Naopak uvádějí, že výkop východně od zmíněné zdi protnul novověkou výplň příkopu.⁹²⁾

Otevírá se tak otázka, jaké podklady posloužily při nákresu plánu a výkladu odkryté situace. Zdá se, že vůdčím

východiskem byla pouze představa o průběhu městské hradby. Žádná západní stěna příkopu východně od zdi si ce nebyla zastížena, do plánu však byla zakreslena.⁹³⁾ Změření vzdálenosti odkryté zdi a skutečně zastížené východní stěny příkopu otevřelo možnost prezentovat tvrzení o jeho šíři 16,5 m. Východní stěna domněle druhého, západněji hledaného příkopu, byla prohlášena za zničenou sklepem. Soudíme, že ve skutečnosti byly výkopem odkryty obě protilehlé stěny městského příkopu, který navazoval na linii raně středověké fortifikace. Západní stěna se svažovala přímo pod linii mladohradištní a následně městské hradby, protilehlá stoukala přibližně 35 m východněji. Celá původní šíře příkopu městského opevnění je ostatně čitelná jak na mapě z roku 1839 (obr. 2), tak (zřetelněji) na podrobném plánu opevnění z roku 1824 (obr. 35). Zmíněná 2,5 m široká, na maltu stavěná zeď, z níž byla ve výkopu hlubokém kolem 3 m zachycena část o výšce 2,1 m,⁹⁴⁾ byla ve skutečnosti zbytkem východní průčelní zdi zbořeného starého děkanství (čp. 56). Tato zeď mohla využít zdiva předsunutého fortifikačního útvaru (srov. níže). Archeologové zaznamenali i valeně zaklenutý prostor,⁹⁵⁾ přiléhající k obvodové zdi barokního děkanství, popř. jeho předchůdce.

Podobně jako dům čp. 56, vyznačuje se i patrová budova domu čp. 57 pozoruhodným umístěním. Rovněž její přibližně obdélný půdorys vystupoval do hluboké deprese městského příkopu. Podle svědectví F. A. Hebera vyrůstala východní zeď domu čp. 57 ze dna příkopu ještě v polovině 19. století.⁹⁶⁾ Byla opatřena třemi opěrnými pilíři, jejichž horní, rozšiřující se části (kromě severní) dodnes vystupují nad úroveň terénu a novověkého zesílení zdiva. Poměrně náročná kamenická výzdoba prázdnými (původně zřejmě malovanými) erbovními štítky a dalšími motivy (viditelné jsou hlavy muže s mitrou, lva a vousatého muže s čepicí) dovoluje datovat tuto část budovy do období pozdní gotiky (obr. 31). Případnému druhotnému osazení těchto prvků do staršího zdiva nic nenasvědčuje. Kromě obvodových zdí, jejichž původní tloušťka, zejména na východní straně, byla poněkud menší, než se uvádí,⁹⁷⁾ nemáme ke středověké dispozici budovy žádné další podstatné informace. Dosud stojící dům charakterizují na výše popsaném vyobrazení v kancionálu dvě souběžné sedlové střechy se středním úžlabím, situované v západovýchodním směru.

Pokud J. Ceregetti s tak velkým časovým odstupem hovořil v souvislosti s čp. 57 o „zámku“, nelze při nutné skepsi vyloučit ani pouhou reflexi zkreslené lidové tradice, vycházející z kamenické výzdoby na východním průčelí domu. Nechceme-li přesto podcenit pozdní tradici o existenci „zámku“ vztahující se k této budově, je účelné připomenout, že žádnou další zmínku v pramenech o hradu v Chrudimi nenacházíme. Doklady o zdejších pobytech panovníků, z nichž nejstarší pocházejí z let 1303 a 1307,⁹⁸⁾ se o žádném hradu nezmiňují. Dokládají pouze panovníkův pobyt „v Chrudimi.“ Nesporné pak je, že hrad neexistoval v roce 1437, kdy císař Zikmund dával své manželce Barboře vě-

89) J. Frolík, J. Sigl, cit. v pozn. 17, Fig. 1c, 4b, 5b. Nákras, který je jediným publikovaným záznamem údajně odkryté situace, se stal podnětem k úvahám nad touto nesrovnalostí, nutně vedoucích k mylným závěrům (M. Ježek cit. v pozn. 6, s. 856, pozn. 30, s. 865, pozn. 50; M. Ježek, cit. v pozn. 13).

90) J. Frolík, J. Sigl, cit. v pozn. 17, Fig. 1c: b.

91) Tamtéž, Fig. 1c: c, 4b: B, 5b: I.

92) Tamtéž, s. 114.

93) Tamtéž, Fig. 1c, 4b, 5b.

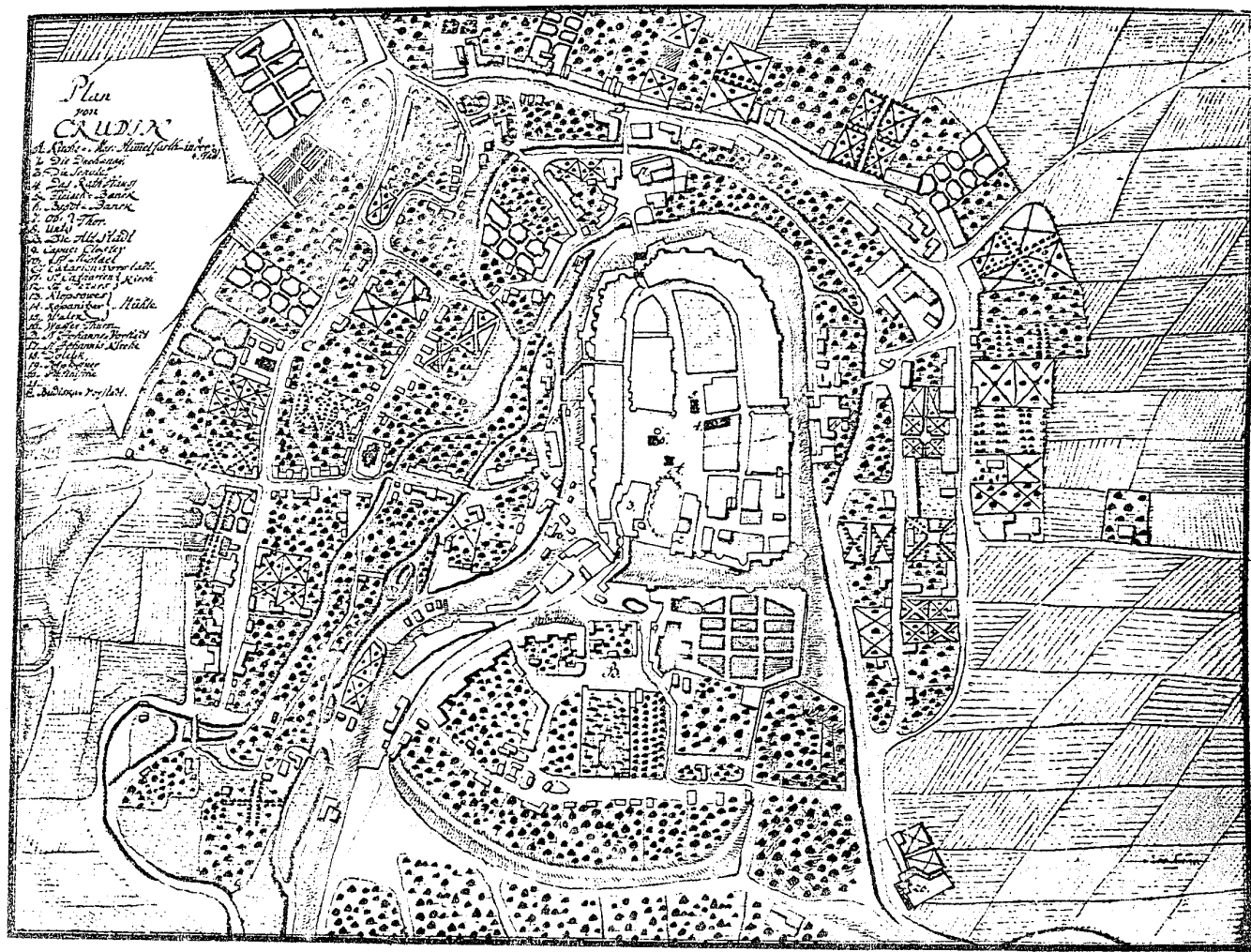
94) Tamtéž, s. 118.

95) Tamtéž, s. 114.

96) F. A. Heber, cit. v pozn. 36, s. 151.

97) D. Libal, J. Macháček, cit. v pozn. 4.

98) Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. Pars II., ed. J. Emler, Pragae 1882, č. 1956, s. 841; č. 2126, s. 916. Srov. M. Ježek, cit. v pozn. 6, s. 834.

Obr. 34: Chrudim, plán města, kolem poloviny 18. století (sever upravo). Východní průčelí děkanství znázorněno se dvěma rizality. Před hlavní hradbou městského opevnění severně od děkanství zachycena linie neznámého původu, snad jinak nedoložený parkán. Úsek zdi s branou mezi kostelem a tzv. Žižkovou věží není zachycen. V legendě omylem zaměněny Horní a Dolní brána (kopie nalezena P. Zahradníkem na odboru výstavby Městského úřadu Chrudim, originál neznámý).

no, jehož součástí bylo i věnné město Chrudim; zatímco hrad v jiných lokalitách je v této listině vždy výslovně uváděn, v případě Chrudimi je řeč pouze o městě.⁹⁹ Pro spojení pozdně gotické kamenické výzdoby s nějakou hradní budovou tedy nemáme žádnou indicii, leda že by taková budova vznikla až kolem poloviny či ve druhé polovině 15. století. Pokud však „hrad“ či „zámek“ ve své legendě neoznačil ani J. Willenberg, přestože neopomněl popisem zdůraznit méně důležité stavby na podměstí (obr. 1), zdá se, že Ceregettiho údaj je krajně nespolehlivý. Z čistě hypotetického hlediska samozřejmě nelze přesto vyloučit, že ve 13. či 14. století nějaké královské sídlo v Chrudimi stálo, o jeho existenci, případně konkrétní poloze a dispozici však nesvědčí žádné prameny.

Podle mapy stabilního katastru a plánu městských hradeb z roku 1824 spojovala protilehlá východní nároží domů čp. 56 a 57 zeď. Pokud přiléhala k severovýchodnímu opěráku domu čp. 57 (obr. 2, 35), nejví se jako přímé pokračování východní obvodové zdi domu. Poněkud neorganický je rovněž vztah této zdi k nároží domu čp. 56 (obr. 35). Je proto nutno počítat s tím, že zeď nevznikla současně s oběma budovami, naproti tomu si však lze obtížně

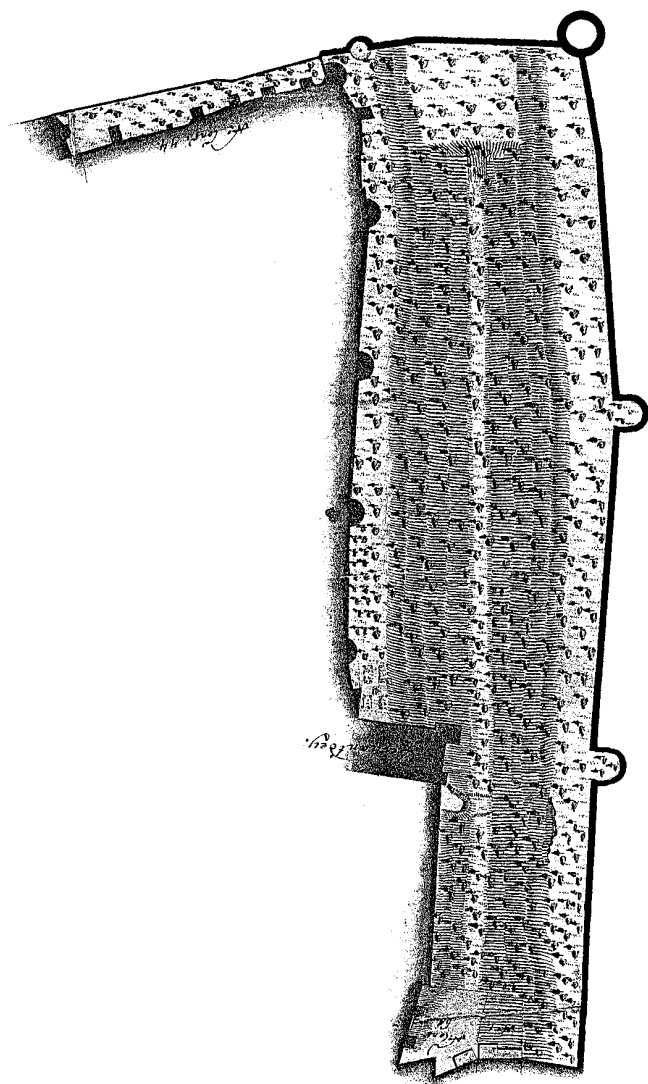
představit, že by oba domy na místě dnešních čp. 56 a 57 vystupovaly do příkopu bez širšího urbanistického kontextu, navíc za značných stavebně technických obtíží. Plán z roku 1824 také může mezilehlou zeď zachycovat po různých úpravách, zejména zesílení vnějšího líce. Zeď vyrůstala ze stejné úrovně jako východní stěny domů čp. 56 a 57, tedy ze západního svahu příkopu v nevelké vzdálenosti od jeho dna.

Násyp východně od kostela dosahoval přibližně úrovně dnešního povrchu terénu, jak vyplývá z nálezů severně od domu čp. 57.¹⁰⁰ Zůstává otázkou, zda vznik této plošiny, k jejímuž zřízení byl zapotřebí značný objem zeminy, lze klást do bezprostřední souvislosti s terénními úpravami při odstranění valového tělesa po obou stranách presbytáře kostela. V každém případě byl touto náročnou akcí získán prostor v nové úrovni okolí presbytáře, vyvýšený nad původní stěnu příkopu a využíváný k pohřbívání do raného novověku.¹⁰¹ Na plánu Chrudimi z doby kolem poloviny 18. století (obr. 34) je znázorněn podobný násep - do příkopu vysunutá plošina - také severně od děkanství. Spíše však jde pouze o nepřesně zakreslený parkán na temeni valu

99) Codex juris municipalis Regni Bohemiae III., ed. J. Čelakovský et G. Friedrich, Praha 1948, č. 111, s. 185 - 191.

100) J. Frolík, Archiv ArÚ Praha, čj. 4347/88 (Kanalizační přípojka u domu čp. 57/1 v Chrudimi, 1988).

101) Tamtéž. Srov. pozn. 56.

Obr. 35: Chrudim, výřez z plánu městských parkánů z roku 1824. Východní část s hlavní hradbou, příkopem, vnějším valem a pozdně gotickou hradbou. Do příkopu vybíhá pozemek východně od závěru kostela (samotný kostel není znázorněn), na severu vymezený budovou děkanství a na jihu tzv. starou školou (z ní zachyceno pouze východní průčelí se třemi operádky). Státní okresní archiv Chrudim.

před hlavní hradbou, jehož existenci napovídají jiné obrazové prameny (obr. 28, 35).

Severně od domu čp. 57 stála do roku 1846 tzv. Žižkova věž.¹⁰²⁾ K věži se pojila zeď s lomenou bránou, která navazovala na jihovýchodní nároží jižního přístavku kněžiště. Věž i zeď s bránou byly poté zbořeny a známe je pouze z několika ne zcela spolehlivých zobrazení, z mapy stabilního katastru a z Heberova popisu. Tzv. Žižkova věž měla podle Hebera „dvě od sebe oddělená patra, do nichž se však dostaneme jen pomocí žebříků, je pokryta nízkou šindelovou střechou a je s blízkým děkanským kostelem na severu spojena gotickou bránou, umístěnou mezi ní a tímto kostelem. Přízemí věže je nyní užíváno jako dřevník pro školu a bývalé, nyní zazděné gotické vstupní dveře do něj byly na západní straně, kde je nyní přistavěn byt kostelního služebníka čp. 58. Síla zdi obnáší v přízemí sedm a síla brány šest stop“.¹⁰³⁾

102) Tzv. Žižkova věž byla v počátcích odborného zájmu o dějiny města pokládána za součást zaniklého hradu knížete Břetislava I. Viz K. V. Zap, cit. v pozn. 1, s. 47; srov. K. V. Adámek, cit. v pozn. 16, s. 49 - 50.

103) F. A. Heber, cit. v pozn. 36, s. 151. Překlad z němčiny P. Zahradník.

Bohužel tento jediný popis věže a zdi s branou nevypovídá o materiálu, stavební technologii a konstrukčních vztazích. Informaci o izolovanosti dvou pater snad lze chápat tak, že byla přístupná samostatnými vchody (z různých dob?). Zpráva o údajně gotickém vstupu na západní straně přízemí neposkytuje jistotu o době jeho zřízení. Na mapě stabilního katastru je půdorys věže zakreslen jako zhruba čtvercový, o straně dlouhé přibližně 7 m. Zobrazení věže otištěné F. A. Heberem (obr. 29) zachycuje na západním průčelí lomený portálek v úrovni 1. patra, snad lemovaný vpadlinou pro padací můstek.¹⁰⁴⁾ Nerovnost jihozápadního nároží věže, dosahující až téměř ke střeše, zřejmě vzhledem k této poloze svědčí pouze o korozi nárožních kvádrů, nikoliv o zbytku zdi směřující kdysi k jihu.

Pozoruhodný je reliéf terénu v popředí Heberova obrázku, který je zvlněný a znatelně stoupá k jihu, takže věž stojí oproti bráně na vyvýšeném místě. Z informace o tom, že domek čp. 58 stál na zbytku valu,¹⁰⁵⁾ můžeme soudit, že na tomto umělém terénním útvaru stála i věž. Možné úvahy o výškových relacích by zde však snadno mohly vést k nepřesným závěrům, neboť věž stála přibližně v místě zlomu, odkud terén poměrně výrazně klesal k jihu. Průběh mladohradištního opevnění v tomto místě není jasný, zároveň nelze vyloučit, že val byl při stavbě věže upraven výrazněji než tam, kde na jeho temeni probíhala jen hradba. Podle mapy stabilního katastru (obr. 2), veduty města z doby kolem roku 1785 (obr. 32) a na základě průzkumu městského opevnění lze stanovit, že hlavní městská hradba navazovala na jižní průčelí tzv. Žižkovy věže asymetricky, blíže k jihozápadnímu nároží. Odtud klesala svahem k vnitřní Horní bráně. Je-li portálek v patře věže zaznamenaný v Heberově díle původním vstupem, patřila věž k fortifikačnímu celku připravenému pro útok z východní strany. Pak bychom tzv. Žižkovu věž mohli pokládat za součást městského opevnění, vybudovanou dříve než kněžiště dochovaného kostela. Její půdorys, lišící se od řady půlkruhových hradebních věží, lze vyložit exponovanou polohou v terénním nároží, které vytvářel jižní svah k Horní bráně a eskarpa příkopu na východní straně. Umístění věže by tak bylo srovnatelné s věží severovýchodního nároží hlavní hradby opevnění, která měla také mimořádný, tentokrát kruhový půdorys a značnou výšku. Hranolový tvar tzv. Žižkovy věže lze rovněž srovnávat s velmi podobnou věží tzv. Hlásky, která do roku 1777 stála nejspíše při vnitřní Horní bráně, tedy v téže hradební linii. Věže byly vzájemně vzdáleny asi 45 m.¹⁰⁶⁾

Pokud jde o úsek zdi s lomeně klenutou bránou, je třeba na základě průzkumu kostela zdůraznit, že s největší pravděpodobností byl plynulým pokračováním dochované východní zdi přístavku kněžiště, která průkazně nevznikla dříve než kostel a podle své síly nejspíše nebyla primárně určena jako prostá obvodová zeď přístavku. Heberův údaj o tloušťce zdi s branou sice přesahuje mocnost východní zdi přístavku, otázkou je však jeho spolehlivost.¹⁰⁷⁾ Nevelkou sílu zdi naznačují také její další zobrazení (obr. 30, zajímavé je rovněž znázornění drobného přístavku v koutě mezi východním lícem zdi a věží, který je v hypotéze kastelu po-

104) V okolí portálku autor neznázornil žádnou stopu hradby, která zde měla podle T. Durdíka ve směru od západu navazovat

105) Údaje o poloze kostelníkovy domku viz pozn. 16.

106) Srov. V. Razím, P. Zahradník, cit. v pozn. 9.

107) Zkreslení může vzniknout například měřením v šikmé špaletě nebo odhadem místo skutečného měření.

važován za původní, zesílenou část hradby - srov. obr. 33; při severním průčelí věže tedy stály po obou stranách zdi přízemní domky). Jednotnou sílu části zdi s branou a východní zdi přístavku naznačuje plynule probíhající sedlová stříška na zobrazení publikovaném F. A. Heberem (obr. 29), stejně jako absence předělu, který by vznikl v případě připojení přístavku při jižní stěně presbytáře ke starší zdi s branou. Zatímco závěr presbytáře byl budován na valu, zeď přístavku i zeď s branou založili v již snížené úrovni terénu, dosažené likvidací horní části valu. Podle kresebně částečně zachyceného jižního průčelí přístavku je zřejmé, že pata portálu brány ležela prakticky na dnešní úrovni terénu, znatelně níže než pata věže (obr. 29). Na stejném vyobrazení přístavek mírně zasahuje do světlosti portálu. Také z prostorových poměrů na mapě stabilního katastru lze soudit, že portál byl s nárožím přístavku v kontaktu. Nabízí se proto výklad, že přesah východní zdi přístavku kněžiště na Schmoranzových plánech vznikl jako opěrák po ubouření hradby včetně portálu brány. Ze zobrazení otisků F. A. Heberem je zřejmé, že líce zdi s branou a tzv. Žižkovy věže pokrývala omítka, což ostatně bylo běžné i u jiných konstrukcí v nejbližším sousedství, včetně kvádrových licí.¹⁰⁸⁾

Na základě zmíněných výškových poměrů terénu a dalších uvedených indicií je třeba uvažovat o tom, že zeď s branou a věž pocházely ze vzájemně různých časových období. Nelze opomenout skutečnost, že zeď s branou a hradební zeď na jižní straně nedobíhaly k bokům věže v jedné přímce. Také obě tyto zdi tedy mohou pocházet z různých období, zvláště když zeď s branou byla tenčí a s největší pravděpodobností vybudovaná z kvádrů. Val s hradební zdi tedy mohl být v úseku mezi kněžištěm kostela a tzv. Žižkovou věží odstraněn a nahrazen tenčí, kvádrovou, branou prolomenou zdí, vedenou v poněkud jiném úhlu než zaniklá hradba.

Z budov v nejbližším okolí kostela ve stručnosti zmíníme ještě vybrané partie domu čp. 60, které byly rovněž zapojeny do představy o kastelovém hradu. Jako „zachované zdivo“ hradu byla prezentována severní obvodová zeď domu. Nápadná síla této zdi v úrovni suterénu je ve skutečnosti výsledkem postupného přidávání hmoty v interiérech, většinou podbetonováním valených kleneb. Díky tomu je obvodová zeď v jednotlivých sklepních prostorách různě silná. Pouze ve dvou místnostech pod vstupním schodištěm, kde zeď dosahuje nejmenší mocnosti (ca 2 m), lze hovořit o původním líci. Také vnější líc zdi je však s největší pravděpodobností druhotně zesílený, jak prozrazuje jeho výrazná šikmost a utváření špalet jediného sklepního okénka, které není zaslepeno. Pokud se tedy východiskem pro zařazení této zdi do představy o kastelu stala její dnešní mocnost, nelze ani toto východisko akceptovat.

ZÁVĚR

Uvedené poznatky o vývoji děkanského kostela v Chrudimi a o zástavbě v jeho okolí lze shrnout do několika tezí, které prověří, případně prohloubí další výzkum.

Stavební rozbor kostela neprokázal v rozsahu nadzem-

ního zdiva stopy žádné konstrukce, která by předcházela výstavbě chrámu v průběhu 14. století. Jedinou výjimkou je dolní část severního opěráku závěru kněžiště, tvořená mohutným blokem lomového zdiva, a snad také na ni navazující východní zeď přístavku, které pokládáme za relikty zdiva hlavní hradby městského opevnění. Při stavbě závěru kněžiště zhruba ve 30. letech 14. století byla prolomena hlavní hradba městské fortifikace, stojící na valu raně středověkého původu, a patrně také poněkud sníženo a zarovnáno temeno tohoto valu. Důvodem neobvyklého umístění kněžiště městského kostela i obrácení průčelí chrámu do náměstí snad byla současná existence starší sakrální stavby, stojící v prostoru proponovaného trojlodí.

V relativně těsné časové návaznosti na založení kněžiště, zřejmě ještě v době jeho výstavby, začala být snižována masa valu uvnitř presbyteria a také v jeho bezprostředním i širším okolí. Se snížením, respektive odstraněním valu zanikly také příslušné úseky hlavní městské hradby, s výjimkou fragmentu severně od závěru, který se stal součástí přístavku sakristie, a patrně také věže, později zvané Žižkova. Razantní terénní úprava si vyžádala i řešení statických problémů s obnaženými základy presbytáře. Odstranění valu lze nejspíše klást do souvislosti se vznikem náspu, který druhotně zaplnil část městského příkopu východně od kostela. Nejasná je doba vzniku budov (popř. jejich předchůdců) vysunutých do městského příkopu a označených později čp. 56 a 57. Rovněž jejich vzájemný poměr vůči náspu východně od kostela není znám, i když lze téměř vyloučit, že by tyto stavby byly izolovaně vysunuty do příkopu třemi stranami svého půdorysu. Důvodů náročných úprav terénu v okolí kostela mohlo být více – od řešení statických potíží přes lepší funkčnost interiéru kněžiště a jeho přístavků, stavební záměry v získaném prostoru až po nutnost rozšířit plochu hřbitova, která se vybudováním rozlehlého kostela značně zmenšila.

Postup vývoje terénu a zástavby v okolí kostela je třeba zkoumat v širších, dosud opomíjených souvislostech. Snížením valu a odstraněním hlavní hradby městského opevnění po stranách kněžiště došlo k další degradaci funkce hradeb na vojensky nejexponovanější straně města. Tento proces byl zahájen již samotným průlomem závěru kostelního presbyteria do hradební zdi. Pokud zde prakticky zcela zanikl úsek městské fortifikace, nemohlo se tak stát bez náhrady, tedy bez přenesení obrany na novou, předstunutou hradební linii. Soudíme, že tímto nezbytným novým úsekem opevnění byla doložená tarasní zeď náspu vysunutého do příkopu, která by tak původně mohla být regulární, vysokou hradební zdí, teprve později sníženou. Tento nový, předstunutý úsek opevnění by na severu navazoval na původní hlavní hradbu kolmým zlomem v linii pozdější severní zdi tzv. starého děkanství (čp. 56), přičemž na nároží mohl být zpevněn baštou, věží či pouze opěrákem, jak se odráží na plánu stabilního katastru i dobových fotografiích. Nelze však vyloučit, že hradba končila severněji, jak by mohl naznačovat plán města z 18. století (srov. obr. 34). Ve směru k jihu nová hradba patrně nekončila v místech jihovýchodního nároží tzv. staré školy (čp. 57), ale pokračovala dál k jihu, v čáře východního průčelí dnešního domu čp. 67, aby dospěla ke střední bráně trojlodí soustavy Horní brány. Až sem také sahal šíjový příkop.¹⁰⁹⁾ Je pravděpodobné, že střední prvek systému Horní brány vznikl právě

108) Omítnuté bylo před Schmoranzovou rekonstrukcí např. i západní průčelí kostela. Willenberg na věži zdůrazňuje nárožní kvádry, poměrně detailní zobrazení v Heberově práci však tuto informaci nepotvrzuje.

v přímé souvislosti se zřízením úseku nové hradby na hraně částečného zásypu příkopu. I když bychom jinak stěží našli jeho smysl, zdůrazňujeme, že se jedná o variantní rekonstrukci vývoje zdejší zástavby.

Nejspíše až v době pohusitské byla vystavěna další hradební zeď, a to před vnější hranou příkopu, zřejmě s využitím masu staršího valu. Podobně jako hlavní hradba, přepažovala také tato zeď celou terénní šíji. Byla vybavena velkými baštami pro palné zbraně. Při jejím jižním konci stála vnější, tedy třetí Horní brána (srov. obr. 2). Podle analogií lze předpokládat, že zřízením vnější hradební bariéry, kterou podle vyobrazení v kancionálu doplňovaly ještě další prvky lehčí konstrukce, ztratily vnitřní části fortifikačního systému na významu a vznikl prostor pro další transformaci funkce okolí kostela, zvláště když byl ve 2. desetiletí 16. století založen nový hřbitov vně hradeb, u kostela sv. Michaela. Pokud ne dříve, pak nejspíše v této souvislosti vzniklo severně od kněžiště chrámu děkanství, zpodobněné tvůrcem kancionálu, a jako jeho protějšek škola. Tato budova stála na velmi exponovaném místě v blízkém sousedství jedné z městských bran a její reprezentativní kamenické pojednání mohlo také souviset s touto skutečností. Společné umístění fary a školy v blízkosti kostela, ve více či méně izolovaném okrsku, by odpovídalo analogiím z dalších českých měst.

109) V. Razím, P. Zahradník, cit. v pozn. 9.

Otázka původu a smyslu zdi s branou mezi kostelem a tzv. Žižkovou věží je zřejmě nejkomplikovanější. Podle konstrukčních vztahů ke kostelu, nevelké mocnosti a založení až po snížení terénu je však třeba silně pochybovat o jejím fortifikačním smyslu. Jistě však vznikla později než kostelní kněžiště. Tomu také odpovídá zobrazení otiskované F. A. Heberem, podle něhož portál brány na západní straně postrádal špalety a záklenek či překlad pro vrata. Brána se proto zavírala spíše z východní strany, nebo vzhledem k malé mocnosti niku pro vrata neměla. Prokázat nemůžeme ani stáří a původní funkci tzv. Žižkovy věže, jejíž konstrukční a časový vztah ke zdi s branou není znám. Soudíme, že mohla být součástí prvotního městského opevnění, také zde však můžeme hovořit pouze o interpretační variantě. Svou stavební formou odpovídala blízké věži zv. Hlávka, která stála někde u Horní brány městského opevnění.

Výsledky průzkumu chrudimského městského kostela a jeho okolí potvrzují známou skutečnost, jak dynamický a nejednou zdánlivě rozporuplný býval vývoj středověkých staveb a urbanistických celků. Zároveň připomínají, jak úzké mohou být meze našeho poznání a jak velké je riziko mylných interpretací tam, kde chybí nebo není využita možnost detailního studia.

ZUR BAUENTWICKLUNG DER KIRCHE DER HIMMELFAHRT MARIÄ IN CHRUDIM

Die Rechtsstadt Chrudim wurde im 2. oder 3. Viertel des 13. Jahrhunderts auf dem Gebiet des gleichnamigen Burgwalls an einer westwärts abfallenden Felsenzone gegründet. Die frühgotische Stadtmauer wurde auf der zerstörten Befestigung des Burgwalls errichtet. Die Funde aus der nächsten Umgebung der Marianischen Stadtpfarrkirche bezeugen die Existenz eines frühmittelalterlichen Friedhofs und unterstützen die Voraussetzung des einstigen Vorgängers der erhaltenen Kirche. Das Presbyterium (namentlich sein Abschluss) der erhaltenen Stadtkirche wurde auf dem Scheitel der zerstörten gewaltigen Ringmauer der frühmittelalterlichen Burg erbaut und in die Linie der Stadtbefestigung aus dem 13. Jh. so eingefügt, daß der Abschluss vor die Stadtmauer vorsprang. Die Gürtelmauer an seinen Seiten diente als ein Strebebäuerpaar. Bis heute bildet ihr Mauerwerk einen Teil des nördlichen Strebebäuers am Presbyteriumsabschluss. Die westliche Fassade der Kirche wendet sich zum Hauptplatz; das stellt eine Ausnahme unter böhmischen Städten dar. Ebenfalls diese Anomalien bestätigen die Ansicht an die örtliche Kontinuität der Kirche aus dem 14. Jh. nach einem älteren Vorgängerbau.

Die dreischiffige Basilika hat zwei westliche quadratische Türme und ein längliches Presbyterium mit dem fünfseitigen Abschluss. Im Presbyteriumsmauerwerk erhielten sich einige Details, die für die Kirchen Gründung auf einem Wall zeugen (die Lage des Sanktuariums, Schwellenhöhe des Eingangs in den Treppenturm, stufenartige Anordnung der Sohlbankgesimse, Stufen nach einer sekundären Freilegung und Untermuerung des Umfassungsmauerwerks, seine sekundäre Teilverstärkung, Sockelhöhe des Außenmantels des Mauerwerks usw.). Wohl schon während des Kirchenbaus war das Gelände im Inneren des Presbyteriums und ebenfalls in seiner Umgebung erheblich niedriger (ungefähr um 1,5 m) gemacht worden. An die Presbyteriumsnordwand baute man noch in der vorhussitischen Zeit die teilweise erhaltene Sakristei zu, deren Fundament schon in das neugestaltete Gelände eingelassen wurde. Die Bauzeit des Presbyteriums bestimmte man auf Grund der morpho-

logischen Analyse (der nachklassische Vertikalismus und linearisierende Tendenzen) um die Mitte des 14. Jahrhunderts, die dendrochronologische Analyse (vgl. auch den Artikel von J. Bláha) einer der bisher ältesten festgestellten Dachkonstruktionen in Böhmen bestimmte das Jahr der Schlagung der Bäume 1338.

Die westliche Partie der Kirche mit Türmen wurde auf Grund der Stilanalyse besonders im 2. Viertel des 14. Jahrhunderts, ungefähr in der gleichen Zeit mit dem Langhaus und Presbyterium gebaut (Morphologie der Gewölbekonsolen, Gewölbe der Vorhallen an Seiten des Langhauses usw.). Das Langhaus zeichnet sich mit kontinuierlichen Änderungen während des Ausbaus aus. Die Seitenschiffe sollten nach dem ursprünglichen Plan wesentlich niedrigere Gewölbe haben. Unmittelbar nach dem Baubeginn am Langhaus änderte man das Projekt und beide Seitenschiffe wurden in die erhaltene Gestalt erhöht. Ihr Strebesystem gipfelte mit Strebebögen, die nach einer der Projektphasen des durchlaufenden Ausbaus über die Dächer der Seitenschiffe emporragen sollten. Auch diese Absicht wurde nicht erfüllt und die Bögen wurden im weiteren Schritt unter den Dächern versteckt. Die stufenartige Entwicklung des Bauvornehmens bezeugen auch die Zumauerungen unterer Partien der Hauptschiffenster und weitere Beweise samt der Situierung der Portale im westlichen Abschnitt des Dachraums über dem Nordschiff. Mehrere weitere registrierte Details können nicht auf diesem Ort angeführt werden (vgl. auch Bildbeilagen).

Die Durchbrechung der Stadtbefestigungslinie, von der an diesem Ort lediglich der quadratische Turm, der sogen. Žižka-Turm südöstlich der Kirche stehen blieb, und die Planierung der Umgebung des Presbyteriums in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts rief die Notwendigkeit einer Neugestaltung der östlichen Partie der Stadtbefestigung hervor. Das Presbyterium und seine Umgebung umgab ein vortretender, in den Grund des südlichen Grabenabschnitts gegründeter Teil der Befestigung. Wahrscheinlich im Zusammenhang mit der Wallabtragung wurde das zugehörige, mit einer Mauer umgebene Grundstück zugeschüttet und zum

Stadtgebiet eingegliedert. Es diente als Friedhof. Erst in der Nachhutsenzeit erbaute man in der ganzen Breite der Erdzunge eine weitere Stadtmauer vor der Vorderkante des Grabens. Mit Errichtung dieser äußeren Barriere verloren die inneren Befestigungsteile an Bedeutung; dadurch war der Raum für eine weitere Funktionstransformation der Kirchenumgebung entstanden, besonders wenn im 2. Dezennium des 16. Jahrhunderts ein neuer Friedhof außerhalb der Stadtmauer gegründet wurde. In diesem Zusammenhang entstand nördlich des Presbyteriums die Dechantei und ihr gegenüber das Schulgebäude. Dieses, mit der erhaltenen spätgotischen Ausschmückung versehene Gebäude stand auf einem sehr exponierten Ort in unmittelbarer Nähe eines der Stadttore. Die gemeinsame Situierung des Pfarr- und Schulgebäudes in der Nähe der Kirche in einem mehr oder weniger isolierten Bezirk entspricht Analogien aus mehreren Städten Böhmens.

Die bauliche Analyse der erhaltenen Konstruktionen stellte also mit Ausnahme eines Stadtmauerreliktes nördlich des Presbyteriums keine Spuren nach einem Vorgängergebäude des Kirchenbaus aus dem 14. Jahrhundert fest. Der Anfang der Bauarbeiten an der erhaltenen Kirche läßt sich mit Hilfe der Dendrochronologie in die Zeit um das Drittel des 14. Jahrhunderts festlegen. Das Presbyterium bildete ursprünglich eine selbständige Baueinheit. Erst nach einer Zäsur wurde das dreischiffige Langhaus zwischen die Stirnseite und die Türme eingeschoben, dessen datierbare Elemente die Fortführung der Bauarbeiten ungefähr bis Ende des 14. Jahrhunderts beweisen.

Die Analyse des Kirchengebäudes, der Bebauung seiner Umgebung und der zugänglichen Quellen trug auch zur Erkenntnis der Entwicklung dieser Stadtpartie im Mittelalter bei. Seit dem letzten Jahrhundert wurde auf Grund der irrtümlichen Vorstellungen von Anfängen der Stadt Chrudim in die südöstliche Nachbarschaft der Kirche die vorausgesetzte königliche Burg aus dem 13. Jahrhundert gelegt. In den letzten Jahren präsentiert T. Durdík seine Vorstellung von der Gestalt der Burg, wonach es hat sich um die Kastelldisposition handeln sollen. Eine solche Vision wurde sogar nicht durchs totale Schweigen der Quellen von der angeblichen Chrudimer Burg beeinträchtigt. Um die Vermutungen von einer ausgedehnten Kastellburg entwickeln zu können, mußte vor allem das Mauerwerk der erhaltenen Kirche in die Vision einbezogen werden. Als Argument dienten dabei unwahre Behauptungen von Burgkapellenrelikten im Mauerwerk des erhaltenen Presbyteriums, dessen Mauern sich mit außerordentlicher Stärke und technologischer Unterschiedlichkeit von anderen Teilen der Kirche auszeichnen sollen. Die baugeschichtliche Analyse bewies aber Unrichtigkeit einer solchen Voraussetzung. Die Untersuchung erlaubte stufenweise Änderungen des im Grundsatz einheitlichen Projektes des Presbyteriumsbaus zu rekonstruieren und schloß die Eventualität der Benützung älterer Sakralbau-relikte aus. Die apriorische und ganz fiktive Datierung ausgewählter Gebäude in der Kirchenumgebung wurde für T. Durdík Mittel zur Konstruktion einer Vorstellung von weiteren Teilen der angeblichen Burg, die vor der Mitte des 14. Jahrhunderts hat verschwinden sollen. Ein Teil dieser Konstruktion sollte auch Ignorierung der Beweise der Geländekonfigurationsänderungen und der Bauentwicklung der Kirche werden. Die Chrudimer Kastellhypothese entbehrt irgendeine reale Unterstützung. Sie beruht namentlich auf dem Verschweigen wesentlicher Erwähnungen der schriftlichen Quellen und auf einer einseitigen, rein zweckmäßigen Deutung ausgewählter Baukonstruktionen. Die angebliche Burg in Chrudim wurde dabei für den genannten Autor einer der wichtigsten Grundsteine bei Formulierung eines ganzen Burgtyps - „des Kastells mitteleuropäischen Typs“.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Chrudim, Vedute der Stadt von Johannes Willenberg, gegen 1600 (Ausschnitt). Maria Himmelfahrtskirche in der Ansicht von Südwesten dargestellt. Im Vordergrund ein Abschnitt der Stadtbefestigung mit regelmäßig situierten Türmen der Gürtelmauer, rechts der sogen. Žižka-Turm und der Turm Hláška (Turmwarte) in der Nähe des Oberen Stadttors (bezeichnet als Nr. 12).

Abb. 2: Chrudim, Stadtplan vom sogen. kaiserlichen Abdruck der Stabilkatastralkarte, 1839. Maria Himmelfahrtskirche an der Ostfront des Marktplatzes (1), an Seiten des Presbyteriums die alte Dechantei Konkr.-Nr. 56 (2), die sogen. alte Schule Konkr.-Nr. 57 (3) und der sogen. Žižka-Turm (4). Südlich der Kirche Haus Konkr.-Nr. 60 (5). Nördlich des Altarraums verläuft die Gürtelmauer mit Halbrundtürmen, im Vorfeld die schraffierte Fläche des den Hals der Stadtfertse überschneidenden Grabens (6). Über seiner Au-

ßenkant ein Wall mit der spätgotischen Stadtmauer mit Rundbasteien (7). In der gebogenen Bretislavova G. befand sich im Mittelalter das System des Oberen Tors (8 - das Innere, 9 - das Mittlere, 10 - das Äußere).

Abb. 3: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Grundriss in der Höhe der verstärkten Strebpfeilerunterteile vom Presbyteriumsabschluß. A - nach F. Schmoranz, 1856, Zustand vor der Rekonstruktion (SOA - Staatliches Bezirksarchiv Chrudim), B - nach F. Schmoranz, 1856, mit entworfenen Rekonstruktionseingriffen (ebenda), C - nach E. Poche und Koll. (Zitation s. Anm. 19), D - vereinfachtes Grundrißschema mit dem Entwurf mittelalterlicher Bauphasen (V. Razim, M. Ježek). Schwarz - vorausgesetztes Fragment der Gürtelmauer, kreuzschraffiert - Weiterverlauf der Gürtelmauer oder das spätere Mauerwerk, dunkelgrau - Presbyterium, mittelgrau - Westteil der Kirche mit Türmen, hellgrau - Langhaus, dichtschraffiert - Sakristei. Horizontale Schraffierung - Mauer zum sogen. Žižka-Turm, dünnschraffiert - Raum neben der Sakristei, punktiert - hypothetisch mittelalterliche Mauern, ohne Schraffur - neuzeitliche Konstruktionen (vorliegendes Schema kann nicht alle Details fassen, namentlich den Ausmaß der Zumauerungen im Chor, Änderungen der Strebpfeiler, Sockel usw.; auch Tür- und Fensteröffnungen nicht eingezeichnet).

Abb. 4: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Gesamtansicht von Nordosten. Im Ringel ein Fragment des geplanten, aber nicht verwirklichten Kranzgesimses am Nordschiff (Alle Fotos V. Razim, 1997-2000).

Abb. 5: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Ansicht des Presbyteriums von Südosten. Gut deutlich ist der Aufbau der östlichen Mauer des südlichen Chorzubaus und der von Schmoranz gewaltig verstärkter Presbyteriumsabschlußsockel.

Abb. 6: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Blick in den Presbyteriumsabschluß mit zwei Höhen der Sohlbankgesimse und mit zugemauerten unteren Fensterpartien. Links hinter dem Altar das teilweise sichtbare hoch situierte Sanktuariumsgerände.

Abb. 7: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Ansicht der Südfassade des Presbyteriums, F. Schmoranz, Aufnahme des Zustandes vor der Rekonstruktion (1856). Vgl. die Form des Presbyteriumssockels und den Strebpfeiler an der Ecke des Zubaus, der am Ort der abgerissenen Mauer mit dem Tor erbaut wurde (SOA Chrudim).

Abb. 8: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Ecke des südlichen Chorzubaus, Ansicht von Süden (vgl. Abb. 7). Im Vordergrund ein Strebpfeiler von Schmoranz, links von ihm Sockel mit Spur eines älteren Strebpfeilers (Pfeil). Die Stärke der östlichen Mauer vom Zubau wird auch durch die Gestalt seines Traufgesimses angedeutet.

Abb. 9: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Detailansicht eines Teiles vom Presbyteriumsabschluß und der Ostwand vom südlichen Chorzubau (vgl. Abb. 5). Gut deutliche Struktur der aus Werkstein erbauten Wand, des Übergangs ohne Unterbrechung zum Strebpfeiler; ihr Sockel und Ecke mit einem kleinen Strebpfeiler von Schmoranz.

Abb. 10: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Dachraum des nördlichen Chorzubaus, Ansicht von Norden zum nördlichen Abschlußfenster. Unter dem Sohlbankgesims springt ein auf eine Baufuge zwischen das Treppenturm (rechts) und den Strebpfeiler aus Bruchsteinmauerwerk (links) eingeschobener Mauerwerkbau vor, der als ein Relikt der Gürtelmauer interpretiert wird. Links vom Fenster und am Treppenturm deutliche Spur nach einem älteren Dach, rechts Fenstergewände mit einer reduzierten Profilierung.

Abb. 11: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Dachraum des nördlichen Chorzubaus, Ansicht des Treppenturms von Nordosten (vgl. Abb. 10). An der Turmostwand (links) sekundäre Rille für den Kreuzgewölbeschildbogen und sein Abdruck, an der Turmnordwand (rechts) unten zwei Reihen nicht benützter Binder. Ganz rechts unten Rückseite der erhaltenen Partie des spitzbogigen Gewölbes.

Abb. 12: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Gotisches spitzbogiges Gewölbe an der Treppenturmnordseite, Ansicht von Osten aus dem Zwischenraum über der sogen. Silberkammer. Im Vordergrund Rippenausläufe des abgetragenen Kreuzgewölbes.

Abb. 13: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Dachraum des nördlichen Chorzubaus, Detail des Sohlbankgesimses im Mittelfach (über dem erhaltenen Rippengewölbe). Ein Teil des Gesimses besaß keine Profilierung. Unter dem Gesims eine sekundäre Anlegung. Ansicht von Osten.

Abb. 14: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Dachraum des nördlichen Chorzubaus, Detail des Westjochfensters (über der jetzigen Sakristei) und des westlichen Strebpfeilers am Chor, Ansicht von Nordosten. Unter dem Fenster das ursprüngliche vorspringende Mauerwerk, an Seiten des Fensters und am Strebpfeiler Dachabdruck.

Abb. 15: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Dachraum des südlichen Chorzubaus, Detail des Ostjochfensters und anliegenden Strebpfeilers mit Abdrücken von zwei älteren Dächern. Ansicht von Osten.

Abb. 16: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Grundriss mit Auswertung der Bauphasen des Langhauses nach J. Sommer und J. Varhaník (Zitation s. Anm. 4). Schwarz - erste Bauphase und älteres Mauerwerk, kreuzschraffiert

- Vorhallen, dichtschräffert - gedehnte Ostteile des Langhauses, dünn schrägfert - nachmittelalterliche Änderungen, punktiert - Restaurierung unter F. Schmoranz.

Abb. 17: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Südliche Vorhalle, Ansicht von Südwesten. Links von der Vorhalle und im Inneren abgestuft steigen der ursprünglicher Sockel. Die gleichzeitige Entstehung der Vorhalle mit dem Bau des Südschiffes bezeugt sowohl die Anfügung des linken Bogenlaufs an den Strebebfeiler als auch Steinblöcke der Gewölbekonsolen.

Abb. 18: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Nördliche Vorhalle, Ansicht von Westen. Hinter der Fiale deutliche Ecke der breiteren Nordschiffpartie, zu der ein Strebebfeiler von Schmoranz angefügt und teilweise eingebunden ist.

Abb. 19: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Inneres, Blick zum Triumphbogen aus dem Nordschiff her mit deutlicher Art der Scheidebogenanfügung.

Abb. 20: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Inneres, Blick vom Nordschiff südwärts. Im Vordergrund die Scheidebogenpfeiler mit dekorativen, von F. Schmoranz rekonstruierten oder ausgeführten Kapitellen. Rechts, nahe der Turmecke ein Bündelkämpfer der ursprünglich geplanten niedrigeren Scheidebogen. Im Hintergrund Südschiffswand mit den das niedrigere geplante Gewölbe umreißenden Stirnbogen. In der Südwestecke des Schiffes eine der Konsolen von diesem unverwirklichten Gewölbe.

Abb. 21: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Südwestturm, eine der zoomorphen Gewölbekonsolen im Inneren.

Abb. 22: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Dachraum über dem Nordschiff, Detailansicht von Westen. In der Mitte der westliche Strebebfeiler des Presbyteriums, unten unter einem waagerechten Balken Steinblöcke zur Anfügung des Mittelschiffsmauerwerks (rechts). Hinter dem vertikalen Balken befinden sich weitere Blöcke bis zum Mittelschiffskranzgesims. (vgl. Abb. 23) Rechts oben eine der Steinkonsolen des älteren Dachs.

Abb. 23: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Detail der oberen Partie des westlichen Strebebfeilers an der Presbyteriumsnordseite. Rechts zwei Blöcke zur Anfügung der Mittelschiffsmauer; höher Dachgiebelfuß mit einem kleinen Pfeiler einer verschwundenen Fiale und einem Wasserspeier.

Abb. 24: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Dachraum über dem Nordschiff, Detailansicht von Norden. Eine der Konsolen nach einem älteren Dach in der Mittelschiffswand und obere Partie eines der Strebebogen.

Abb. 25: Chrudim, Maria Himmelfahrtskirche. Dachraum über dem Nordschiff, Detailansicht von Norden. Mittelschiffswand, in der Mitte eines der zugemauerten Fenster, rechts Konsole nach dem älteren Dach. Von unteren Partien der Fensterzumauerung laufen schräg aufwärts Abdrücke eines der älteren Dächer.

Abb. 26: Langhausquerschnitte der Kirchen der Himmelfahrt Mariä in Chrudim und des hl. Laurentii in Vysoké Mýto (Hohenmaut, Bez. Ústí nad Orlicí - SOA Chrudim, Nachlass von F. Schmoranz d. Ä., Inv. Nr. 7, Karton 44, Inv. Nr. 104, Karton 53).

Abb. 27: Chrudim, Ansicht der Stadt von Nordosten (aus dem Kanzional der Chrudimer Literaten, gegen 1570, Okresní muzeum [Bezirksmuseum] Chrudim). Im Vordergrund Stadtbefestigungssystem mit einem Graben, Holzzäunen, der spätgotischen Stadtmauer (schlüsselartige Schießscharten in Basteien), und der Gürtelmauer. Die Gürtelmauer verläuft von rechts (von Nor-

den) zum Haus mit vorspringenden Holzkonstruktionen am Ort der späteren Konstr.-Nr. 56 und endet hier mit einem der Mauertürme. Links davon der sogen. Žižka-Turm, ferner die sogen. alte Schule, heutige Konstr.-Nr. 57 (Dach mit einer Kehle in der Mitte), im Hintergrund Turm Hláška (Turmwarte). Weiter im Hintergrund die Maria Himmelfahrtskirche.

Abb. 28: Chrudim, die alte Dechantei (Konstr.-Nr. 56), Ansicht von Osten. Unten an der Stirnfassade eine schief verlaufende Mauerwerksparie, die offenbar nicht mit dem Mauerwerk der höheren Partien zusammenhängt, rechts ein Eckrisalit. Rechts vom Gebäude ein Wall, auf dem die Gürtelmauer mit einem der Türme steht (Okresní muzeum Chrudim, vor 1890).

Abb. 29: Chrudim, der sogen. Žižka-Turm und ein Abschnitt der Stadtmauer mit dem Stadttor, Ansicht von Westen. Rechts vor dem Turm das Messnerhaus (Konstr.-Nr. 58), links der südliche Chorzubau (F. A. Heber, s. Anm. 36).

Abb. 30: Chrudim, Nordfassade der sogen. alten Schule (Konstr.-Nr. 57) und der sogen. Žižka-Turm mit einem Stadtmauerabschnitt mit dem Stadttor (Zeichnung von E. Jelínek, Okresní muzeum Chrudim).

Abb. 31: Chrudim, die sogen. alte Schule (Konstr.-Nr. 57), Ostfassade. Detail des südlichen Strebebfeilers mit dem ursprünglichen heraldischen und figuralen Dekor. Der Strebebfeiler wird mit dem die Ostwand des Hauses verstärkenden vorspringenden Mauerwerk aus Steinquadern umrahmt.

Abb. 32: Chrudim, Vedute der Stadt von Süden, gegen 1785. Vergl. die Anfügung des Westflügels der sogen. alten Schule (Konstr.-Nr. 57) an die Südseite des sogen. Žižka-Turms (SOA Chrudim).

Abb. 33: Chrudim, hypothetischer Grundriss der Kastellburg aus dem 13. Jahrhundert im Bereich und der Umgebung der Himmelfahrtskirche nach T. Durdík (Zitation s. Anm. 5). Abgesehen von der unrichtigen Analyse der Bauentwicklung des Presbyteriums und der Chorzubauten nimmt die vom Plan präsentierte Rekonstruktion nicht den Bau des Presbyteriumsabschlusses und der benachbarten Stadtmauer auf dem Wall in Frage, sowie auch die späteren Geländekorrekturen und die sekundäre Zuschüttung eines Teils des Halsgrabens. Unrichtig oder unbeweisbar präsentiert der Plan den Grundriss und das relative Alter der Bauten südlich vom Presbyterium; auch die relative und absolute Datierung anderer eingezeichneter Bauten stellt eine Konstruktion dar.

Abb. 34: Chrudim, Stadtplan, um die Mitte des 18. Jahrhunderts. Ostfassade der Dechantei besitzt zwei Risalite. Vor der Gürtelmauer nördlich der Dechantei eine Linie unbekannten Ursprungs eingezeichnet, wohl sonst unbewiesener Zwinger. Mauerabschnitt zwischen der Kirche und dem sogen. Žižka-Turm nicht eingezeichnet. In der Legende irrtümlicherweise das Obere und Untere Tor verwechselt (Kopie von P. Zahradník im Stadtbauamt Chrudim festgestellt, Original unbekannt).

Abb. 35: Chrudim, Plan der Zwingergelände, 1824. Die östliche Partie mit der Gürtelmauer, dem Graben, äußeren Wall und der spätgotischen Stadtmauer. In den Graben greift ein östlich des Kirchenabschlusses (die Kirche ist nicht eingezeichnet), an der Nordseite mit dem Dechantengebäude, an der Südseite mit der sogen. alten Schule (von ihr nur die Ostseite mit drei Strebebfeilern dargestellt) begrenztes Grundstück (SOA Chrudim).

(Übersetzung J. Noll)